

МИРОСЛАВА ЛАСОВСЬКА

АЗІЯКА МОЛОДІСТЬ

diasporiana.org.ua

В.ЛАС.

MYROSLAVA LASSOVSKY

VIBRANT YOUTH

” GIRLS OF THOSE
DAYS ”

NOVEL

«Probojem» — Ukrainian Publication Co.

TORONTO

1982

МИРОСЛАВА ЛАСОВСЬКА

ДЗВІНКА МОЛОДІСТЬ

Том I

«ДІВЧАТА ТИХ ДНІВ»

РОМАН

diasporiana.org.ua

АСОЦІАЦІЯ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «ПРОБЛЕМ»

ТОРОНТО

1982

КАНАДА

Всі права застережені

Літературна редакція: В'ячеслав Давиденко

Мистецьке оформлення: Володимир Ласовський

Copyright — 1982

ПРО АВТОРКУ

Мирослава Ласовська народилася в Україні, на Бойківщині, 11 березня 1919 року, в патріотичній сім'ї. Батько — Семен Сенів, мати — Ольга з Романовських. Дитячі роки прожила на Закарпатті. В 1927 р. з батьками переїхала жити до м. Сокаля в Галичині. В 1937 р. закінчила клясичну гімназію. Вже гімназисткою, починаючи від 15-го року життя, залюбки писала вірші і оповідання. Від юних літ виступала в аматорських театрах, спершу в дитячих п'єсах, що їх підготовляли сестри Василіянки, а опісля в театральному гуртку при Просвіті. Виступала в драмах і оперетах. Зараз після матури вступила до Союзу Українок і до руханкового товариства «Сокіл». В 1944 р. вийшла заміж за свого професора по малярстві, визначного громадського діяча і мистецтвознавця, мистця Володимира Ласовського. Разом емігрували до Австрії, Франції, Аргентини і З'єднаних Штатів Америки.

В Парижі написала кілька оповідань. В Аргентині, працюючи з дітьми в школі українознавства, була співосновницею Дитячого Клубу при Союзі Українок Аргентини і для нього написала декілька п'єс. Одна з них — «Віщування Старого Дуба», драма в двох відслонах, що зображує дитячі роки Лесі Українки, вийшла друком і була нагороджена другою нагородою з Фонду ім. І. Франка в 1974 році.

З переїздом до ЗСА в 1959 році багато часу й енергії у письменниці забрало встановлення в новий ґрунт і прожиткові проблеми. Виснажлива праця у фабриці знову сповільнили творчу роботу. В Нью Йорку першими постають п'єси: «Поет і Чорт» та «Льодолом», а рівночасно зродилось прагнення взятися за ширше полотно з можливістю зобразити на ньому події та людей, які творили її оточення в моторошний час приходу більшовиків на західньо-українські землі. І так, вже в 1960 році почала працювати над повістю «Під Чорним Небом». повість друкувалася на сторінках «Вільного Слова», а в 1966 р. вийшла книжкою у видав-

ництві «Пробоем», Торонто, Канада. В 1967 році ця книжка дістала третю літературну нагороду на конкурсі, проголошеному з Фонду ім. І. Франка у Чикаго, ЗСА.

Повість ця вже в першому році видання розійшлася в кількості 3.000 примірників, що було дуже незвичним успіхом в наших еміграційних обставинах, а причиною цього була не тільки сама мистецька вартість книжки і цікавий сюжет, але й велика популярність авторки, як культурно-громадської діячки.

В ЗСА Мирослава Ласовська була містоголовою Головної Управи Об'єднання Жінок Оборони Чотирьох Свобід України, а опісля його секретарем; вона була в Політичній Раді Українського Конгресового Комітету Америки, член Асоціації Діячів Української Культури, Української Музичної Фундації, референтка в справах культури при Світовій Федерації Українських Жіночих Організацій. Як малярка-аматор виставлялася на групових виставках Об'єднання Мистців Українців в Америці і на виставках, що влаштовувались Сюзом Українок Америки в Нью Йорку.

В 1970 році почала працювати над романом «Дзвінка Молодість».

Перша частина роману «Дівчата Тих Днів» мальовничо відтворює життя передвоєнних років, підготовку молоді до грізних зрядучих років Другої світової війни. Це роки, в яких розгорталась революційна дія Організації Українських Націоналістів на західних українських землях, тому сюжет книжки дуже цінний, бо ж мало в нашій літературі творів з цією тематикою.

Віriamo, що критика прихильно прийме нову появу на книжковому ринку, бо твір написаний талановитою письменницею. Передаємо нашій громаді цю книжку з надією, що вона сприйме її так сердечно, як щиро й сердечно написала її Мирослава Ласовська, якій бажаємо дальших літературних успіхів.

Степан Росоха

**ЦЕЙ ТВІР ПРИСВЯЧУЮ МОЇМ СУЧАСНИКАМ,
ЯКІ ЗУМІЛИ ВОСКРЕСИТИ В СОБІ ВІРУ,
ВІДВАГУ І СИЛУ ДО ЗМАГУ ЗА СУВЕРЕННІ
ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.**

АВТОРКА

ТОМ I

ДІВЧАТА ТИХ ДНІВ

Оксана наблизилась до паркану, приваленого кучурою снігу. Фіртка відхилена, а сліди що ведуть до хати, невикінченої хати під сріблястою бляхою, підказують дівчині, кудюю їй далі йти. Постукала до дверей.

— Прощу! — голос з хати озвався тихо, але владно.

Оксана стала на порозі, впускаючи в темряму скісне проміння. Завагалась. Перед нею, замість долівки, дошки покладені над ямою, майбутньою пивницею.

— Добрий вечір!

— Добрий вечір, Оксано! Заходь. Тільки вважай, не ступи у щілину. Кого зустрічала по дорозі? Думаю, тут, в цій вуличці, нікого? Добре.

— Зачинити двері?

— Залиши відхилені. Чи довго шукала цієї хати? Ні? Добре! Думаю, що й інші дівчата легко знайдуть.

За хвилину двері ще раз відчинились, а там вдруге і втретє.

Оксана дивується спокійній поведінці панни Стефи. Як саму, так і інших товаришок, вітає кількома сухими словами, вказує місце, де мають стати, і коли чвірка дівчат вже стала в одному ряді на широкій дошці, лицем до неї, а плечима до стіни з двома вікнами, вона, всунувши руки в кишені сірого плаща, почала говорити притишеним голосом про мету зустрічі.

Панна Стефа вже скінчила двадцять другий рік життя, а чвірці дівчат тільки по п'ятнадцять, і хоч догадувалась кожна з них, в якій цілі і для чого покликали її на за-конспіровану зустріч, те, що почули в півгодинному викладі панни Стефи, не впевнило їх в тому, що вони ввійдуть в бойову, підпільну клітину. Провідниця говорила про політичний, економічний і культурний гніт в цілій Україні під польським, російським, румунським і чеським окупантами, творила, що одверта боротьба закінчилася по-

разкою українських військ в першій світовій війні, але українці не склали зброї і ведуть підпільну боротьбу. І ось, коли Оксани здавалось, що панна Стефа скаже, що і вона, і її товаришки з цим моментом стають членами підпільної організації, Іванка закашлялася, і панна Стефа перестала говорити.

— Вам холодно, дівчата?

— Зовсім ні! — це Оксана поспішає відповісти за всіх і штовхає Іванку ліктем. — Перестань же тупотіти ногами, ще в яму нас покидаєш!

— Завданням нашим, — знов заговорила панна Стефа, — має бути пізнання історичної правди. Ми мусимо точно з'ясувати собі, що ми хочемо здобути і якими засобами орудувати. Передусім мусимо самі себе підготувати, мусимо вміти дивитись і бачити не так, як нам **фальшиво висвітлюють наші вороги**. Не знаю, чи досить ясно я висловлююсь. Прошу, якщо є якісь запити...

Стефа повела очима з-за сильних окулярів по лицах, окутаних хутряними комірами. На головах дівчат гранатові гімназіяльні беретки, на яких виблискували у присмерку числа на синіх щитиках. На щитиках числа мали форму римської п'ятки.

Надворі сонце згортало за собою останні промені. Ховалося вже за зимний обрій, забираючи з собою скупі смужки ясности, що проникали крізь щілини забитих дошками вікон.

— Чому ви кажете, що історію викладають фальшиво? Мені не віриться, щоб у школах навчали неправди. Коли б так було, то наші батьки не посилали б нас у школи і не платили б таких грошей. — Це озвалася Іванка впевненим голосом. Говорила надто голосно, і коли б хтось із поляків у цей час проходив вулицею попри хату, в якій відбувалася зустріч “законспірованої п'ятки”, то напевно впав би на підозріння, що там, за тими забитими вікнами, підготовляється антидержавна змова.

— Постараюсь дати на це питання відповідь. — сказала панна Стефа. — Візьмім для прикладу... хоч би... — вона потерла підборіддя долонею в білій рукавичці — ...Так... досить яскравий приклад. От, хоч би часи національного зриву в Україні в сімнадцятому столітті. Геть-

ман Хмельницький, без сумніву, був великим стратегом. А як його постать насвітлюють польські історики?.. Хвилина, не перебивайте! Крім історії ви читаете ще й польську белетристику. Як же польські письменники характеризують постать цього гетьмана, козацьких старшин і Запорізьке військо?

Іванка знову задріботіла ногами, либонь, хотіла щось вяснити, може виправдатись. Стефа скупчено глянула на неї і замовкла.

— Ви радите нам бойкотувати польські школи?

— Зовсім ні! Навпаки! Надто мало ми маємо своїх шкіл. Але, приймаючи за істину фальшиві з'ясування фактів, ми відштовхуємося від українського берега, переходимо на ворожі позиції... І це вже початок духового звиродніння.

Іванка витягнула ліву руку з теплового зарукава і підштовхнула Оксану. Дівчина переступила на задню дошку, яка похитнулася, і втратила рівновагу. Іванка вхопила товаришку за плече і піддержала її.

В хаті темніло, час було розходитись, але Іванка ще поспитала: — Я не розумію, чому ми, українки, повинні відрізнятись від польок і жидівок. Чи це не буде впадати у вічі професорам?

— Я думаю про таке відрізнєння, яке вас єднало б вузами довір'я, любови. Для прикладу... — Стефа поправила на перенісці окуляри. — Так, для прикладу... В річницю страчення наших національних героїв Біласа і Данилишина у вашій школі відбувалась забава. Вам на тій забаві не було слід бути. Забава не була примусова, то й відсутність ваша не викликала б ні в кого підозріння. Річницю смерти двох чудових хлопців, які відважно пішли на діло, з погляду окупанта протидержавне, а з нашого погляду патріотичне, слід відзначити жалобою. Мала, чорна стяжечка під кляпами ваших плащів чи комірчиком блюзки буде тією ниткою, яка зв'язуватиме вас в суцільну родину.

Оксані стає гаряче і вона хилить голову.

— Я не докоряю за те, що минулося. — Стефа знову звернулася до Іванки: — Мені цікаво, чи були б ви досить сильні, якби вас арештували, тортурували, тобто...

— і права рука знову піднялась, щоб поправити окуляри, що дивним-дивом уцілили після побоїв у польській тюрмі, в якій Стефа відбувала два роки ув'язнення за переховування підпільної літератури. — Так, чи ви думаете, що не видали б поліції подруг з організації?

Іванка в надумі стягнула густі, чорні брови. Поволі, запинаючись, спитала:

— Чи коли я скажу... що не зрадила б... чи ви мені повірили б?

Після заходу сонця зірвався вітер. Хата ще не мала стелі, і вітер під бляхою вигравав протяжливі мелодії.

— Так, панно Іванко, я б вам повірила, хіба, — може, ви самі собі не вірите?

— Я хочу поговорити в цій справі з батьками.

— Про нашу сьогоднішню зустріч і розмови ніхто з-поза нас не сміє довідатись. Навіть батьки.

— Значить „непослух“?

— Ні! Абсолютно ні! Це тільки для конспірації.

— Добре, я не скажу.

— А тепер розходимось, дівчата! Так, як і прийшли, одинцем.

— Я ще хотіла спитати, панно Стефо, — озвалась Іванка, — Чи ви нас будете вчити стріляти з револьвера або рушниці?

— Наразі ні.

— А пізніше?

— Не знаю. Орудувати зброєю ви повинні навчитися в школі. Є у вас „Туфец“, не так?

— Так, але нас, українок, не записали до нього. Отже як, будете вчити?

— Ні, не буду.

— А я б хотіла. Мені подобається полювання!

Панно Іванко, належати до Організації це — велика праця над собою, це — гартування духових і фізичних сил, це... Панно Надю, — звернулась Стефа до чорноволосої дівчини, яка злякана стояла біля Іванки. — Яка ваша думка?

Надю хвилювали незачинені входові двері. Вона не бачила, щоб панна Стефа замкнула їх на ключ. А що, коли хтось неочікуваний зайде?! Можуть увійти поліцисти

і всіх арештувати. Худеньке дівча з великими очима на блідому лиці насторожувалось, вчувався їй скрип снігу під поліційними чобітьми. Панна Стефа надто голосно говорить, а вже та Іванка то просто кричить. Хай би вже замовкла! — І коли Стефа звернулась до неї з запитом, то тихше, як шелесту спадаючого осіннього листя, спитала:

— Прошу?

Широка усмішка була відповіддю на це “прошу”. — “Ох, яке це дівча нещасне! — подумалось організаторці таємної зустрічі. — Яка вона інфантильна!”

— А я хочу бути членом підпільної Організації, або радше хочу, щоб ви мене підготували до неї. Я вже мріяла про те, що покличуть мене, що не залишать осторонь, як покидьок. Я горда. — Це Ганя Галан, дівчина зі здоровим, повним лицем, з великими рум'янцями і тонким довгим носом. Вона учениця торговельної школи, де почуває себе самотньо, бо, крім неї, україночок у школі нема.

— От бачите, одні бажують, другі вагаються, дехто боїться. Але сьогодні, дівчата, ви ще не рішайтеся. Передумайте те, що почули тут, і за тиждень-два дасте мені відповідь. Та прошу, роздобудьте історію та географію України і поволі вивчайте.

Стефа замовкла. В сутінках тепер ледь бачила вона крізь свої окуляри. Кожній приглядалась хвилину. Не довше як хвилину присвятила їй Іванці. Кругле Іванчине лице вирізнялось зрілістю вигляду. — “Це — вольовий тип — майнула думка. — Для неї, одначе, заслаба буде жіноча рука. До неї я не надаюсь. Сильний хлопець, в якого вона закохалася б, потягнув би її за собою. Гарна дівчина, але...” — Стефа має кристалізувати характери майбутніх підпільниць, а не намовляти їх вступати в Організацію. Ще один погляд на Іванку, і Стефа вже знає, що з цієї дівчиною зустрічатись не буде.

— Добраніч, не забудьте роздобути книжок!

— І це все? — розчаровано спитала Оксана. Вона ж думала, що дістане “Сурму”, а з неї вичитає такі речі, які зразу вивчать її ум знанням і силою великих революціонерів.

І ще раз Стефа того вечора усміхнулась. Вона знала Оксану вже давно, спостерігала її поведінку і любила її за щирий, відвертий, безпосередній характер.

— Ні, ще не все. Треба ще щодня прочитувати всі доступні вам газети, щоб орієнтуватися в проблемах нашого краю, решти Європи і всіх країн світу.

— Мої батьки не передплачують жадної газети, — низько прозвучав матовий голос Гані Галан. Вона вже переступала високий, засніжений поріг хати.

— Це ще не причина, щоб їх не читати. Добраніч, Ганю!

Останніми виходили Оксана і Стефа.

— Оксано, наступна наша зустріч тут же, точно за тиждень, отже в неділю, о третій годині пополудні. — Великим ключем Стефа повернула в замок два рази і ключ сховала у кишеню плаща. Ганя вже зникла за рогом хати, понісши за собою ритмічне скрипіння снігу.

— Як?! — Майже скрикнула Оксана.

— Дивуєшся, чому всім цього не сказала? Іванці не треба знати, скажи тільки Наді і Гані.

— Чому?

— Не почуваю себе в силі працювати над цією дівчиною. Химерна... Ну, іншим разом поговоримо... Не виключене, що вона перейде до іншої п'ятки.

— Я хотіла б, щоб Іванка була з нами! — Оксана помогла Стефі зачинити фіртку.

— Наша праця вимагає великої конспірації, а наші найкращі вчинки залишаються без винагород, без похвали і, samozрозуміло, без розголосу. Може я й помиляюся щодо Іванки...

— Я знаю її з дитячих літ.

— Оксано, не гарячкуй. Заки я вас покликала, то збрала про кожну з вас якнайдокладніші інформації. Про Іванку мені казали... не зле... ну, те саме, що про кожну з вас... але — добраніч!

**
**

Оксана верталась додому не дуже турбуючись про Іванку. Почувалась інакше, як дві години тому, коли йшла на зустріч. Спершу боялась — тепер ні трішки!

Не зважаючи на лютневий мороз, гордо піднесла голівку з хутрянного коміра і визивно дивилась на прохожих. На жаль, тих прохожих було обмаль. Йїй конче хочеться зустрінути поліциста, глянути йому в лице і дати йому пізнати, що його не боїться! Хай він, дурень, позеленіє з люті, догадавшись, що вона вже належить до підпільної організації, але... о! о! ...він її ніколи на гарячому не зловить! О, ні! Вона буде обережна і кмітлива! А ці ідіотки, Нуська і Ядзька! Та вони сказалися б з люті, довідавшись, хто вона тепер. Правда, мама Ядзьки брала участь в останній війні, опікувалась раненими вояками... Ну, добре, це мама, а не Ядзька! Вона сама собою нічого не являє! Слаба учениця, латина ніяк їй в голову не лізе, правда... гарно грає на фортепіяні... та й тільки того. Яка ж то буде тепер Оксана! Ну? Призадумалась. Йїй вклонився якийсь прохожий. — Хто це? — Не добачила, але не оглянулась. Не випадало. — Яка ж то вона буде? ...гм. Передусім треба буде краще вчитись! Друге... що друге? — В думці перебирала і те й те, і стільки гадок переганялись одна по через другу, що вже ніяк порядку не могла їм дати.

Зарум'янена від морозу і скорої ходи увійшла у велику кухню. Тільки слаба жарівка світилися над столом, завішена на довгому шнурі і прикрита білим абажуром. Тільки один Грицько сидів за столом, не відводячи очей від газети. Оксана спинилась біля стола, щоб звернути на себе увагу. Хоч би Грицько побачив, що вона тепер інша!

— Що нового в газеті, Грицю?

Грицько підніс велику голову з густим, кучерявим волоссям і глянув на дівчину.

— Та... не знаю від чого почати?

— Катерини ще немає?

— Ще не вернулась з вечірні.

— І тато ще не вернулись?

— Та чому ні? Там у них вже ціле товариство.

— Знову за картами?

— Думаю. А... засуньте но, панночко, у вашій кімнаті заслінку в печі! Але спершу загляньте, чи ще немає сичього полум'я над жаринами

Оксана пішла у свою кімнатку. Скинула плаща та снігівці, причесалася і знову через кухню і їдальню пішла у батькову канцелярію. Тут четверо панів тількищо розпочали гру в бриджа.

— Добре, що ти прийшла, доню. Набий нам гільзи тютюном, — і батько, отець Калиневич, простягнув через стіл до дівчини тютюн і коробку з гільзами.

— Та ми, пане дзіку, і самі могли б. Але коли панна Оксана така ласкава, — це пан радник, постійний, недільний партнер до карт.

— Куди то панна Оксана ходила в такий мороз. Бідні пальчики аж почервоніли, — і лисий пан задержав руку дівчини, що простягнулась по коробку з гільзами. — Може на побачення з каваліром, що?

— Ні, ходила по книжку до приятельки.

— Не дуже в це вірю!

— Не соромте Оксани, пане професоре. Вона ще замала, щоб про хлопців думати. — Це мати в крузі абажурного світла з книжкою у руках.

— Для вас вона, пані добродійко, ще дитина, та не здивуйтесь, як за рік-два з'явиться перед вами якийсь красень і попросить руки цієї дитини.

— Ет, час ще про це думати. Ходи, Оксано, приготуємо панам чайочку.

— Думаю, пані добродійко, що ви на мене гніваєтесь.

— Де ж там? Але не треба дівчині дурницями завертати голови.

— Завертай, не завертай, а вони самі собі хто-зна чим завертають. Краще, все таки, неминучою женячкою, як якоюсь непевною роботою. — Він значущо підняв вказівним пальцем. — Ви знаєте, що маю на думці.

— Оксана і до одного і до другого замолода. А ви, пане професоре, пильнуйте з чого хліб їсте, — це вже парох Калиневич, невдоволений, що професор Костик бариться з розкладанням карт.

— Я кажу, що краще порядним хлопцем закрутити собі голову, ніж якимись іншими непевними речами. Бо за ними що може прийти? — Грати, побої, виключення з гімназії!

— Костик! Що ти кричеш, як ворона на дощ! — це Петро, старий парубок з незакінченими правничими студіями і певний партнер до карт.

— Чого знову ти від мене хочеш? Що я такого сказав? Добре, замовкну! Не буду говорити про те, як наших студентів саджають до тюрем, як вони не можуть покінчити студій. На мою думку, краще сидіти тихо...

— Так, наживати гроші зі зложеними руками і закритими ротами. Гріє вас, пане професоре, тепле крісло? — скипіла Оксана.

— Панно Оксано, я до вас із серцем, а ви їддю на мене дишете. Що я вам злого сказав? Я б не хотів, щоб вас у цюпу замкнули. Ось і все.

— Якщо кого в тюрму замикають, то за якесь діло. Але ви, пане професоре, можете бути зовсім спокійні. Вас напевно ніколи не замкнуть.

Помітно схвильована дівчина поклала коробку з папіросами на столі. Батько придержав її руку.

— Оксано, ти справді сьогодні погано себе поводиш. Перепроси професора Костика.

— А тоді він перестане бути опортуністом?

— Мене справді тут ображають! — Костик рвучко відсунув крісло і підвівся. Був малий, лисий, з закоцюрбленим носом і у витертому, блискучому чорному вбранні.

Отець Калиневич не пускав доччиної руки. Мати у дверях поглядом просила її перепросити гостя.

Оксана хвилину вагалася, а потім таки перепросила і вийшла за матір'ю у кухню.

— Чому тато казав мені того старого йолопа перепрошувати? Чи то не правда, що він опортуніст, ниць падає перед поляками, щоб не викинули зі школи. Поляки на дверях забавової залі написали “псам і українцям вхід заборонений”, а він туди пішов обтанцьовувати жінок професорів а може й шукати собі серед польок дружини.

— А коли його наші не хочуть?

— Чого він до нас приходить? Чому тато його запрошує?

— Він сам запрошується. Що, хочеш щоб ішов у польське товариство?

— Та ні... а все ж він кар'єрович. Самі про це знаєте!

— Одна річ знати, а друга говорити. Ти вже справді велика дівчина і не повинна по-дітвацьки поводитись. Запам'ятай на все своє життя, що краще стерпіти й змовчати, як прикрість іншій людині вчинити.

Розмові в кухні мовчки прислухався Грицько. По підвечірку, коли Оксана пішла у свою кімнату, тихо постукав до її дверей.

— Це я, панночко. Чи ви засунули заслінку?

— Ще ні.

— Її вже певне можна засунути.

Грицько відчинив залізні різьблені дверцята зеленої, кахлевої печі. Поворушив жарини гачком, підмуркуючи під носом: — Та то найвищий час було вже засунути. Ніч буде зимна, до ранку кімната вистудиться...

— Грицюню, сідай тут на крісло, я сяду на ліжко і послухаємо трішки музики! — Оксана залучила радіо.

— Та я не хочу вам перешкоджати. Ви певно мусите вчитись... — Оксана більше не просила його сідати, бо знала що він і так радо послухає музики. Апарат не був найкращої якості, і тоні його десь губилися, а все ж частина їх діставалася в невеличкий, тріснутий голосник.

Оксана сіла на білий ліжничок у чорно-червоні взори у формі ромбів, скинула черевики і підбрала ноги під широкі спідничку. Грицько сів у її фотель.

— Знаєш що, Грицю?

— А звідкіля мені знати? Скажете, то буду знати.

— Слухай і не переривай!

— Або я перериваю? Ви мене питаєте, а я відповідаю!

— Добре, вже добре. Всі на мене сьогодні сваряться, а я хотіла тобі сказати, що мені треба читати газети.

— Певно що треба...

— Але я їх не люблю читати!

— Грицю, я б тобі ще щось сказала...

— То кажіть!

— А коли не можна?

— То не кажіть!

— Гм. Шкода, бачиш . . . не все можна казати...

— То певне тому і я більше мовчу, як говорю . . . а поза тим... — Гриць не поспішав кінчати своєї думки. Ніби вслухався в музику, що ледь бриніла з дерев'яної коробки. В кімнаті було затишно, тепло. Стіл під великим вікном, ліжко, над яким великий, друкований образ Ісуса Христа серед спілого збіжжя, побіч двері, на зиму замкнені і забезпечені від холоду. В цю пору року входять тільки через кухню. Під протилежною стіною етажерка з книжками і велика шафа з Оксаниним одягом, а на шафі футляр зі скрипкою. Оксана залюбки вчиться грати на скрипці.

— Я вже піду, треба худобі на ніч підкинути сіна.

— Ти, Грицю, не гнівайся, коли тобі всього сказати не могу, хотіла б, як братові розказати, але, того й братові казати не можна.

— Таємниця не буде таємницею, коли зрадите її, — і високий, двадцятикількалітний чоловік поблажливо подивився на свою, як йому здавалось вихованку.

Ця його вихованка тільки недавно з дитини перетворилась на панночку, і коли Гриць усвідомив собі це, то одного дня перестав її звати Оксанкою, а почав називати панночкою. Оксана спершу з того сміялась, думала, що він жартує, але це вже приблизно рік тому, коли сказала, що буде гніватися, якщо Грицько далі буде її називати панночкою. Він спокійно відповів, що тим не журитиметься. І так залишилось.

Наступного ранку Оксана пробудилась і зразу згадала, що вона вже від учора не та сама, що було перед тим. Від неї тепер сподіваються і вимагають більше, як від пересічної людини, а тому, не дозволила вже собі тішитися теплом та м'якістю пухової постелі і відразу зірвалась з ліжка. За прислів'ям “у здоровому тілі здорова душа” взялась до ранньої руханки.

Біля печі на дерев'яній умивальні стояла мидниця, а біля неї дзбанок з холодною водою. Оксана вже взяла клямку, щоби піти по теплу воду для вмивання але... ні. Налила у мидницю холодної, майже льодової температури воду і помилась у цій крижаній воді. Витерлась льняним, вишиваним рушником і нашвидку вдягнулась. В кімнаті було холодно, непалено ще. Стала перед

дзеркалом, щоб зачесатись. Щоки її були зарум'янені. Вона підсміхнулась до своєї відбитки. Була задоволена зі себе, зі своєї постанови щодня купатися в холодній воді.

Каву з молоком і кусень хліба з маслом з'їла навстоячки в кухні, в якій вже порались мати, Грицько і Катерина.

— Що нового, Грицюню, як надворі?

— Мороз сильніший, як учора. Вдягайтеся тепленько!

— А ти чого не вдягнеш шапки?

— До стайні недалеко.

— Вдягай зараз, а то, насварю! А ти, Катрю, чому без кожуха? Що з вами сьогодні? Не чули, що надворі мороз?

Мати здивовано глянула від плити, на якій вже смажилась цибуля до вареників. Наказовий доччин тон був їй досі незнайомим. Гриць з Катрею переглянулись, а Оксана сама собі здивувалась, що вона старшим від себе наказує, і вони її слухають.

Дорога до школи недалеко. Скисне проміння блідого сонця гралось на снігу, зиркало у великі Оксанині очі. Вона в гранатовому плащі із сивим, кримковим коміром і з насуненою на ліве вухо береткою. Вимахувала шкурятною течкою, напакованою книжками.

Що ближче до шкільного, двоповерхового будинку, то більше учнів, хлопців і дівчат. Всі вони повсовували голови у піднесені коміри плащів. Оксану мороз вже добре щипав за кінці вух і почервонілий кінчик носа, але вона йшла випроставшись, ще й з усмішкою.

На сходах, що вели на другий поверх, догнала її Іванка.

— Оксано, чому тікаєш від мене?

— Не бачила тебе. Чому б я мала тікати?

— Як тобі сподобалась панна Стефа?

— Я знаю її вже давно.

— А я знала її тільки з виду. Здається зарозуміла!

— Так? Не думаю!

— Цікаво, чи вона нас ще скличе?

Оксанка видержала допитливий погляд. — Думаю, що скорше або пізніше скличе.

— А мені здається, що ні. Поза тим, мені не дуже залежить на тому...

Під час другої перерви між лекціями Оксана з Надею стояли в кінці довгого коридору біля ясного вікна. До них приступила Іванка.

— Чи не конспірацією займаєтесь?

— Чи ти дурна? Чого кричиш, хочеш, щоб хто почув?

— Ти сама, Надю, дурна і полохлива. Вчора на тій таємній зустрічі думала, що трісну зі сміху, коли глянула на тебе і побачила твій переляканий вигляд.

— Будь обережніша. Дивись, як Ясінський нас обсервує.

Справді, професор математики Ясінський, який того дня на коридорі відбував свій дижур, прямував до них.

— То що? Хай дивиться! От знала Стефа, кого втягати в Організацію.

— Іванко, замовкни! Нізащо потрапимо в халепу.

— Самі не зраджуйте конспіративною поведінкою. Такі міни у вас, ніби замах на самого Пілсудського збираєтесь робити.

— Я нараджувалась з Надею, де нам географію України дістати. Книжка історії в мене є...

— Чого мене не спитала?

— Маєш?

— Маю. Приходь увечері.

**

Іванка жила у своєї бабуні в невеличкій і невисокій кімнаті, заставленій меблями, кошами, квітами, Вікна були заслонені завісками, а біля печі лежали дрова.

По боках великого стола, застеленого, старим, оксамитним накривалом, стояли чотири крісла. Найлегше було відсунути крісло, за яким стояла комода з великим дзеркалом. На це крісло звичайно сідала Іванка, коли писала шкільні завдання. Всі інші лекції проробляла у на чорно помальованому ліжку, прикривши ноги плащем. В зимі у цій кімнаті завжди було холодно.

На цьому ліжку застала її Оксана.

— Думала, що не прийдеш. Сідай тут, біля мене.

— Оксана вагалась. Пригадалися їй пушинки на Іванчиній одежі.

— Не хочеш на ліжку, то сідай на крісло, тільки забори ці книжки і поклади на стіл.

Беручи книжки з крісла, Оксана побачила попільничку з недогарками.

— Не знала, що ти куриш.

— Часами.

— Давно?

— Яких два роки. Ідіотство, що треба з цим ховатисьь.

— Твої батьки знають?

— Де там!

— А бабуня?

— Вона вбила б мене, якби побачила!

— Чи ж вона не бачить попелу і недокурків?

— А піч навіщо? Коли забуду висипати, то кажу, що то Микола накурив.

— Який Микола?

— Чого вдаєш, що не знаєш! Микола Матвієйко.

— Отой восьмиклясник. Я ніколи тебе з ним не бачила.

Оксана здивувалась. Микола Матвієйко не втішався доброю опінією. Його підозрівали в донощицтві польській поліції. Були свідки, які бачили, як він виходив з будинку поліції...

— Чого так здивувалась, аж рота роззявила?

— Він...

— Ти його не знаєш, з ним дуже цікаво говорити. Він інтелігентніший за всіх інших хлопців. Він мені приносить цікаві книжки.

— “Декамерона” Бокаччо він теж тобі позичив?

— Ні, це від Тадзіка Кунца.

— А я не знала...

— Ти не знала, що наша кляса читає не тільки шкільну літературу? Шкільна бібліотека одно, а приватні друге

— І ти вже з ними ознайомена?

— Ет, де там! Тільки час від часу читаю. А знаєш, учора, вертаючись з гого романтичного спектаклю, випадково зустріла подорозі Миколу...

— Так?..

— Чого дивуєшся? Я йому сказала, що хотіла б переглянути історію і географію України, і ще вчора перед дев'ятою він ці книжки мені приніс. Прошу, маєш їх!

Іванка простягнула до товаришки дві книжки, що лежали біля неї на зеленій капі.

— Історію маю...

— То бери географію. Я вже переглянула її. Примітивно написана книжка. Микола приобіцяв дістати мені другу, ліпше видання.

— Чи ти мусіла просити якраз Матвієйка? Не знаєш, що про нього говорять?

— Неправду плещуть злі язики. Коли б ти його знала так, як я знаю, то напевно захопилась би ним. Це тобі не сліпкувата панна Стефа.

— Ти ще Стефи не знаєш!

— І не думаю, що буду знати. Вона не зійде зі свого п'єдесталу, щоб зі мною заприязнитись!

— Що ти вигадуєш! Не кажи так. Вона добра! Ти знаєш, скільки вона вже пройшла в своєму житті?!

— Знаю, що викинули її з четвертого року семінару, сиділа в тюрмі два роки, не закінчила школи, роботи не може дістати і... і, правдоподібно, є кандидаткою на нове ув'язнення.

— Ти смієшся.

— Зовсім ні.

— Про це все тобі казав Микола?

— Ні, з Миколою і ні з ким іншим я про Стефу не говорила і говорити не буду.

— Твоя поведінка вчора мене здивувала...

— Може й розчарувала, але, вір мені, я завагалася вступати в Організацію не з примхи або з бажання, щоб мене просили. Мені подобаються ризиковні речі. Коли б я дістала доручення виконати атентат, то б не завагалась.

Іванка затягнулась димом папіроси. Мовчанка тривала досить довго.

З кухні, за зачиненими й заслоненими грубою портьєрою дверима, почувся стукіт сінешних дверей. Іванчина бабуня вернулась зі стайні з цебриком свіжого молока. Чути, як вона порається там, а опісля питає:

— Іванко, вип'єш свіжого молочка чи кави тобі зварити?

— Я ще не голодна, може пізніше. Може вип'єш, Оксано? Бабуня варить дуже добру каву з сметанкою.

— Ні, дякую, я вже буду йти, але . . . ти не докінчила говорити.

Іванка встала з ліжка. Загасила в попільничці папіросу і, всунувши ноги в теплі виступці, пішла до печі, щоб випорожнити попільницю. У печі горіло вугілля і його жар відбився на нахиленій постаті. Волосся Іванки не зіпняте за звичкою чорною биндою, розсипалось темними кучерями по плечах. На ній був рожевий халат з густим мереживом довкруги шиї.

Оксана здивовано дивилась на Іванку. В своїй ровесниці вона побачила не шкільну товаришку, яку звикла бачити в шкільному мундурку, незграбно прикритому брукселіновим чорним фартухом, а гарну дівчину з шляхетним овалом лица і невеликими рожевими губами.

— Добраніч, Іванко!

Товаришка провела Оксану через кухню, в якій невисока старенька жінка проціджувала крізь ситце молоко. В невеличких, темних сінях було дуже холодно. Надворі синів зоряний вечір. Було тихо.

— Не виходь. Зимно.

— Нічого. Добраніч... Зрадитись тобі в моїй таємниці?

— Якщо хочеш...

— Я така закохана!

— В кому, в Миколі?!

— Де там! Колись скажу.

Оксана верталася з малої хатки, вкритої важким покривалом снігу, що чітко зарисовувався в зимовій ночі. Пора була непізня. З гірки близько хатини з криком і сміхом з'їжджали дівчата і хлопці на санчатах... Оксана скрикнула, діставши грудкою снігу в голову.

Грудка розсипалась і краплини холодної води побігли за комір. Котрийсь із хлопців скрутив санчатами на втопану доріжку, і Оксана впала на санчата і разом із хлопцем покотилася з гірки. Ніч не настільки темна, щоб вона не пізнала бурсака-одноклясника. Всі засміялись, а Оксана, жартуючи, погрозила товаришам і пішла далі.

Тепер ще їй пройти тільки попри те опудало — помпу, що стирчить біля камінного хреста під могутніми деревами і небезпека поковзнутись і впасти поза нею. Довкруги помпи, загорнутої в солому, лід простягся майже на всю ширину вулиці. Оксана йде обережно, дрібними кроками. Вступила на кладку. Сніг за кожним кроком скрипить, а в голові думка: “Іванка призналась у коханні!” Оксана ще не кохала нікого в своєму житті. Вона вміє любити, а кохати це, здається, зовсім щось інше. Про велике кохання вона тільки чула й читала в книжках. “Цікаво, яке це переживання? — думає Оксана. — Іванка кохає і відтягається вступити в Організацію. Чому? Що одно другому заважає? І хто є Іванчиним укоханим? О, вона питає Надю, Надя мусить знати, бож вона її тіточна сестра! А може про це не знає ніхто з родини? Тоді треба вчекати. Іванка не зможе своєї таємниці довго вдержати. Оксана знає Іванку з дитячих літ.

Оксана з Іванкою односільчанки. Оксана народилась на приходстві в священничій родині, а Іванчин батько — директор двоповерхової школи з великим годинником на вежі. Своє знайомство дівчата почали ще тоді, коли ще важко їм було знайти рівновагу на двох ногах і світ легше було пізнавати з позиції чотириногих звірятко. Опісля початкова школа і — перші таємниці, які вони радо звіряли одна одній. Підростали, голублені любов'ю батьків, теплотою літа і співом розколиканих ночей. От уже їм по дванадцять років. Іванка вища за Оксану і сильніша. Вона вже зиркає круглими очима на... Так, Оксана спостерегла, зрештою, сама Іванка їй призналась що їй сподобався “найкращий у світі хлопець”. Оксана до того часу думала, що найкращим хлопцем є її брат Іван, але Іванка була іншої галки.

Великдень. Оксана увійшла до захристії, а опісля, через невисокі двері до церкви, в ту частину, що за іконостасом. Там півколом розставлені м'які, оксамитом оббиті крісла. Іванка з батьками вже сиділа з правої сторони. Оксана примістилась поруч приятельки. Це — праворуч вітваря. Ліворуч сидів дідич з двома синами. Дружини його не було, запевне вимовилась боєм голови, щоб не йти в українську церкву, між простий осоружний їй люд. Оксана вслід за матір'ю злегка вклонилась дідичеві і його синам. Всі троє до неї усміхнулись.

— Який він гарний, правда? — шепнула в ухо Іванка.

— Хто?

— Збишек.

— Іван кращий.

— Неправда.

— Тихо! — Оксана глянула на свого брата, що виштрунчився біля неї. Він у вишиваній сорочці з червоною гарасівкою, яка так живо вигравала на тлі темного плаща. Ні, Іванка неправду каже, що Збишек кращий.

Батько, отець Порфірій, невеличкий на зріст і сухенький, слабим голосом співав перед вітварем, йому відспівували хористи враз із вірними. Обабіч проходу лавки і люди зі запаленими свічками. Вони задивлені в образи. Тетрапод із свічками і хрестом, вітвар і ікони прикрашені вишиваними рушниками й паперовими квітами. Перед іконостасом, дівчата оглядаючись на батьків, враз із ними христиться, б'ється в груди і пробує співати. Оксана теж співає. Голос лине з її грудей легко і дзвінко, та вона вважає, щоб не співати заголосно: негарно витягати тони понад голоси інших. Біля неї виспіває Іванка. Вона фальшує і співає голосно. Ось глянула на Збиха, чи той чує. Так, він дивиться на неї і усміхається. Іванка щаслива. У Іванки золотохребтий молитовник. Треба ним похвалитись, також треба похвалитись новою, шкуротяною торбинкою. Процедура витягання молитовника досить довга, бо спершу треба скинути білі рукавички, покласти їх у торбинку, а тоді відгорнути рожеву бинду в молитовнику.

Збих Озерський, уже студент університету, і в гадці не мав, що це дівча з червоними биндами у волоссі, свої молигви переплітає мріями про кохання до нього.

Після служби божої і предовгої проповіді Збих вклонився пані їмості, учителькам, вклонився і дівчатам. Іванка спалахнула гарячим рум'янцем. Збих задержав погляд на її личку і з братом Іваном вийшов на зелений цвинтар.

На цвинтарі згуртувались дівчата, співаючи гагілки. Малі хлопці в святкових, сукняних убраннях і вишиваних сорочках крутили тарахкальцями, а старші парубки вже почали стріляти з моздрів. На дзвіниці розколихались три дзвони, гомін яких з пагорбка понісся понад селом і неораними полями, понад старим замком ген аж у ліси, де вже проліски духмяніли весною.

— “Збишек! Чи ж це він Іванчин укоханий?” — подумала Оксана. — “Чому вона криється від мене?”

Сніг під ногами скрип, скрип: так, ні...

**

Плебанія отця Порфірія була тим центром, де схрещувались дороги рідного люду. Приходили з radoщами і жалощами, розмовляли, дискутували, гаряче сперечались і розходились здебільша вдоволені і підбадьорені.

Отець Порфірій Калиневич, син бідного селянина, одружений з попадянкою, користувався увагою вищої церковної гієрархії, але не прив'язував до цього особливого значення. Він полюбив Озеряни і його мешканців. Тут народились його двоє дітей: Іван і білява Оксана. Син Іван уже був на університетських студіях у Львові, а Оксані вже час був вступити до гімназії. Коли отець Порфірій був переведений до містечка Гірного, свідомість того, що не мусітиме розлучатись ні він, ні його жінка з дитиною полегшували йому тягар розлуки з парафіянами, які його полюбили мов рідного.

Гірне рахувалось багатою парафією з сотнею моргів поля, з гарним домом та господарськими новими забудованнями.

Отець Порфірій підходив до людини як до недосконалого твору Божого, і тому був виrozumілий до всяких людських хиб. Не терпів несправедливості і, роками спостерігаючи пониження, яке терпів його нарід від поляків, працював віддано для піднесення його освіти та добробуту. Все ж не міг не скласти візит у бурмістра, старости, пробоща.

Між ним і сином Іваном не було таємниць. Іван не раз радився з батьком у справах, що стосувалися підпільної військової організації. Його товариші студенти заходили до отця Калиневича по поради і поміч. Коли польська влада зігнувала право Галичини на автономію, а бунт народу здушила кривавою пацифікацією, отець Порфірій тяжко все це відхорував. Навіть мав легкий атак серця. А коли вже можна йому було встати з ліжка, перше, що зробив, став навколішки перед розп'яттям Христа і заприсяг решту свого життя віддати для добра батьківщини.

Від деякого часу поведінка Оксани видалась отцеві Порфірієві дивною, і він став їй пильніше приглядатись. Оксана посерйозніла і лише зрідка забігала тепер до батькової канцелярії. А хвилини, проведені з улюбленою донькою, були для нього найсолодшими. Гладити її ясні кучері і слухати її голос були для нього винагородою за тяжкий обов'язок відпроваджувати людей з цього світу у вічність. Дивлячись у блакитні доччині очі, просив Бога, щоб вони були біля нього, коли йому також прийдеться прощатися з земним життям.

Було саме перед закінченням шкільного року. Отець Порфірій зайшов до доччиної кімнати, оповитої зеленкавим присмерком від кущів квітучого бузку за вікном.

— Можна до тебе, Оксано, чи ти може зайнята?

— Алеж прошу, таточку, — озвалась дівчина, здивована офіційністю інтонації в голосі батька.

— Як наука, багато треба вчитись?

— Ні. Майже нічого вже не задають професори. Повторення матеріалів. А завтра шкільна прогулянка у ліс.

Отець Порфірій сів у м'яке крісло з узористою подушечкою: — А іншої науки, крім шкільної, не маєш?

Оксана запитливо глянула в сині батькові очі.

— Про що ви таточку?

— Не здогадуєшся?

— Ні...

— Ну, що ж. Треба почати прямо. Я догадуюсь, що тебе...

— Може принести... я зроблю кави!

— Сиди, не рухайся, я хочу з тобою говорити.

— Таточку, я маю свої справи, а ви маєте свої. Я не втручаюсь у ваші, то...

— То я не повинен у твої? Ні, Оксано, мушу тебе остерегти...

— Хто і що вам наговорив? Це певно плітки.

— Не переривай, вислухай мене! Ніхто мені нічого не говорив, я сам догадуюся, що тебе вже втягнули до підпільної організації.

— Неправда! Хто таке казав?

— Ніхто, але на те я батько, щоб здогадатись.

— Ви забороняєте?

Отець Порфірій шойно тепер переніс погляд крізь вікно на повні китиці фіолетового бузку. Запах його сповнював кімнату. Було тут тихо, гарно. Оксана чекала, що батько відповідь, а він всунувся глибше в крісло і мовчав. Стало зовсім тихо, тільки з кухні доносились шарудіння начиння, а надворі пискотіла пташня.

Батько втягнув голову в білий, накрохмалений комірць. Долішня губа прикрила горішню, а ліва рука вистукувала пальцями по блискучій поверхні стола. Оксана бачила, що батько хвилюється. Присіла біля батькових ніг, що ховалися в довгій, чорній сутані. Він поклав руку на таку дорогу йому голову.

— Боюсь за тебе, доню. Граєшся з вогнем.

— Я буду обережна... прошу, не забороняйте...

— Хай би вже хлопці...

— Не хочу бути позад інших. Прощу!

— Заборонити не можу, і так не послухаєш.

— Мене ніхто не розконспірує! Таточку, з чого ви догадалась, що я таке вчинила? — Оксана підвела очі і дивилась в сумні батькові, нерухомо задивлені в невідоме.

— Серцем відчув... Прошу тебе, Оксано, будь дуже обережна, бо коли б... коли б тобі щось сталося, то...

— Мені нічого не станеться, ручуся!

— Дитина ти ще! Як можеш ручитися? Якщо не самі поляки тебе зловлять, то з організації якийсь слабодух або не дай, Боже, донощик може видати. Бувають такі випадки...

— Ні, ні! Я певна своїх приятельок! Вони на тортури підуть...

— Я цього й боюся, щоб ти сама не пішла на тортури!

— Ех, видержу! — Оксана стала за батьковим кри-слом і обхопила його сивіючу голову своїми долонями.

— В такому разі пораджу тобі не держати ніякої нелегальної літератури в хаті... Можеш довірити її Грицькові...

— Що!? І перед ним?..

— Так! Він переховуватиме твої нелегальні матеріали. Він має досить сховків.

— Це значить...

— Таємниці перед Грицьком не вдержиш. Скоріше чи пізніше він догадається, якщо вже не догадався.

— Нам заборонено!

— Грицько більше знає, як ти думаєш!

— То він може й Івасеві помагає?

— В чому?

— Та в його організаційній праці.

— От бачиш. — Батько злегка усміхнувся, підвівся з крісла і порямував до дверей. — Ти значить, догадалась, а сама хотіла, щоб тебе ніхто не розпізнав!

— Таточку, мені здається, що я вас зовсім мало знаю.

— Це певне тому, що замало присвячую тобі часу... — І подумалось батькові про змарновані години за преферансом і бриджем.

— Я вас розумію, у вас стільки справ!

— Так, але немає досконалої людини. Коли повми-раємо, то може й ангелами станемо, а... а наразі в мене багато слабих сторінок...

— О, не кажіть! Ви найкращий, найліпший з усіх на світі!

— Ти мені прощаєш мою пристрасть до карт? — Отець Калиневич ніби зщулився, згорбився, допитливо дивлячись в Оксаніні очі.

— Ви ж на гроші в карти не граєте. Я не бачу в цьому нічого злого!

— А втрачений час? Замість з тобою, з мамою розмовляти...

— Не кажіть так. Людина мусить мати приємності.

— Дякую, доню, що мене розумієш. Так, я звичайна людина з її пристрастями, недоліками, марна, нікчемна порошинка.

— Якщо ви порошинка, то що я супроти вас?

— Не супроти мене, а супроти Бога! Всі ми однакові супроти нього, і всі ми виконуємо приречене нам завдання.

— То ми всі приречені і я теж приречена! Як ви, тачку, чудово говорите. Я, значить, приречена бути в Організації і служити своєму народові. — Оксана нахилилась, щоб поцілувати батька у руку. — Я радію, що між нами немає таємниць!

— Немає, кажеш? — Нагло отець Калиневич ніби щось собі пригадав. Взяв Оксану під руку і посадив на ліжко. Сам сів біля неї.

— Бачиш, я властиво маю невеличку таємницю, але ти обіцяй нікому про неї не говорити. Згода?

— Абсолютно!

— Іванка Павлюк... — Іванка виходить заміж.

— Коли? За кого?!

— За поляка, тимчасового власника дібр дідача Озерського.

— Не може бути! — Оксана схопилася з ліжка і заходила по червоному килимі, що тягнувся вздовж кімнати.

Отець Порфірій вичекав хвилинку і, коли вже перше враження минуло, знову посадив доньку біля себе.

— Я вже казав тобі, що це ще таємниця, з якою прийшов до мене батько Іванки, щоб пожалітись і порадити-

тись. День весілля вже призначено, але вони все споді-
ваються відмовити доньку.

— Ми поїдемо на весілля?

— Так. Мене запросив директор Павлюк дати
шлюб в Озерянах.

— В нашій старенькій церкві?

— Так. Хоч наречений Іванки поляк, але він не
протриває брати шлюб у нашій церкві. Він погоджу-
ється на всі умови Павлюків.

— Нещасна Іванка.

— Сама не заводь розмови з нею про вінчання.
Коли вона тобі не призналась, то значить не хоче твоєї
поради.

— Вона ж моя приятелька з дитинства! Я її люблю.
Не хочу, щоб виходила за поляка!

— Закохані вирікаються найближчих приятелів, на-
віть рідних. Коли покохаєш, то зрозумієш. От, тепер
ми рівні!

--- Як рівні?

— Я маю твою таємницю, а ти мою. Пам'ятай,
Павлюки в цій справі говорили тільки зі мною!

— Добре, таточку. Дякую за довір'я!

**

Хоч як сильно вразила Оксану вістка про Іванчине
весілля і хоч як дуже кортіло їй піти до Іванки, пого-
ворити з нею, відрадити, однак не пішла. Замість того
пішла на подвір'я шукати Грицька. Знайти його не було
важко, бо завжди там, де пес Куций, там мусить бути
і Грицько.

— Куций, Куций! — гукнула Оксана, і пес негайно
пригнався з дровитні.

Грицько стругав держака до мотики. Щойно коли
Оксана сіла на колоді, він підвів на неї свій зір.

Гриць не питає, чого Оксана прийшла, а вона не
знала як розмову почати. По деякому ваганні нава-
жилась:

— Незабаром вакації. Івась приїде.

— Ага.

— А ти тішишся?

— А мені що?

- А може й не приїде?
— Може.
— А тобі не буде сумно?
— А мені що?
— Як то що?

Коли рум'янці на обличчі дівчини зрадили Грицеві, що його панночка зводить у собі якийсь бій, він поклав держак на долівку, витягнув з кишені полотняних сірих штанів шкуратяний мішечок з тютюном і взявся крутити цигарку.

— У вас, панночко, багато часу сьогодні. Чи не так?

- Та не дуже...
— То значить діло до мене?
— Може... — і Оксана соромливо спустила очі вниз.
— То чому не кажете?
— Коли, бачиш Грицюню...
— Бачу, що соромитесь.
— Чого мені соромитись? Я хотіла з тобою порадитись в одній справі. Дуже важливій справі.
— Якщо важлива, то як зумію, так і радитиму.
— Ти зумієш, я знаю.
— То навіщо такий довгий вступ? Рубайте спроста!
— Не знаю, Грицю, як почати. —

Оксана зіскочила з колоди і пересіла на кізла, на якому лежало березове поліно.

Куций тим часом вмовстився у соняшному промінні у відкритій брамі, спер чорну морду на передні лани і задрімав.

Розповідала Оксана а відтак, притишеним голосом став розповідати Грицько. Дівчина слухала уважно та нагло розсміялась дзвінким сміхом що аж Куций скочив і брехнув з несподіванки. Йому відповів Тигр, кусливий великий собака, прив'язаний біля дривітні на довгому ланцюгу.

— А я нічого не догадувалась! То ти Тигра спустив а я думала, що він зірвався з ланцюга! І не побоявся ти, що пес покусав шпіцля?

— Та хай би й покусав. Навіщо чортяка шпигує?

— Кажеш, що не перший раз він був під моїм вікном?

— З яких чотири рази вже бачив його... і то все тоді, коли у вас збиралися дівчата. Видко, стежить за котроюсь із них, а може... може і за всіма.

— Дивись!

— То вам слід дивитись, що робите. Не надто ви обережні!

— Кажеш, що то був Козіцький?

— Козіцький не хто інший. Добре його і в темряві по ході пізнаю. Не правда, Куций, ти його теж своїм собачим нюхом чуєш? — Пес на знак притакнення вдарив пухнастим хвостом по долівці.

— То ти вже віддавна пильнуєш нашої безпеки?

— Та.. та відколи спостеріг, що панна Стефа до вас заходить. Вона не ровесниця вам, старша, ну... і тюремна історія вже за нею, то вона вам ніби й не пара. Я собі подумав, що тут діло не просте.

— А Козіцький тебе не бачив?

— Бачив коли я вийшов на вулицю. Я від нього не ховався, тільки не давав'виду, що сам бачу його. Пішов я вулицею, закрутив за рогом і тоді оглянувся. Бачу, він уже біля фіртки і дивиться вслід мені.

— Та ж було темно, як ти міг бачити?

— Може мені тільки так здалось... так, було темно, правда. Я ще почекав хвилину і завернув додому. По Козіцькому ні сліду, тільки фіртка відхилена. Ого, думаю, він уже на моєму дворі. Замкнув я тоді фіртку на ключ і кинув його у кишеню свого кубрака, бо, пам'ятаєте, того дня було холодно і сильний вітер дув, а в ночі навіть сніг упав.

— Так, так, пам'ятаю як гарно було! Сніг на зелених деревах!

— От, того вечора було дуже холодно, тому то я був у теплому кубраку, а Куций, дурний собака, ще крім того лінивий, вигрівався у буді біля Тигра.

Куций, зачувши своє ім'я, розхилив сонні очі, пустив свист широкими ніздрями і знов задрімав

— Ну, ну!

— Пройшов я попри ваше вікно, тільки маленька смужка світла з нього пробивалась. Під вікном присів Козіцький. Я його ніби не побачив, але насправді його було видно з-за кущів рож. — Лежи собі, собако, — подумав я і вирішив діяти. Пішов до шопи. — “Тигре, тобі робота!” — проказав до пса, і став спускати його з ланцюга. Та чогось руки мені дрижали і не легко було розчепити нашийника. До того Куций, псявіра, скакав на мене. Нічого, дав собі раду, а тоді до Тигра: — “Лови злодія!” — і показав в сторону хати. Тигр стрілою помчав, а за ним і Куций. Пустився і я собі слідом за ними, щоб побачити, що буде. Тигр кинувся на Козіцького, Козіцький — до фіртки, але коли побачив, що не відкриє, скочив на штахети. Та на штахетах зловили його Тигр і Куций. Клапоть зі штанів, а, нема де правди діти, з доброї були вони матерії, кинув я вранці у гноівку.

— Ой, Грицю! Я чула і крик і брехіт собак, перелякалась навіть, та твоє посвистування заспокоїло мене. А коли почула, як ти заспівав “Та куде їдеш, Явтуше”, то й зовсім заспокоїлась.

— Бачу, запам’ятався і вам цей вечір.

— То таку ти мав пригоду?

— Ет, добре, що скінчилось на моїй пригоді, а не на вашій!

— Ой, Грицюню, Грицюню! — сміялась Оксана.

— Немає тут з чого сміятись, панночко! Коли вас, не дай, Боже, зловлять на гарячому, то не до сміху буде!

По розмові з Грицем Оксана пішла до Наді, забрала від неї два числа “Сурми” та “Націоналізм” Донцова і дала Грицеві на сховок.

**

Надя мала щастя. Наступного ранку до її хати прийшли два поліцейські і один у цивільному. Зробили обшук. Не знайшли ніяких компромітуючих матеріалів, але майстер Винницький здогадався, що небажані “гості” безпідставно не зайшли.

— Ти мені скажи, чого вони в моїй хаті шукали! — кричав він, звертаючись до Наді. — Не знаєш? Чи ти ба-

чила колинебудь, щоб я займався нелегальними справами? З кого ти приклад береш? У тебе ще розуму ніякого, то як ти можеш в небезпечні справи пхатись! Мовчиш? Не перечий? Відваги не маєш брехати переді мною! Значить, ти вже з тими, що хочуть самостійної України? Недоросток ти ще мізерний. Ти знаєш, чим це тобі грозить? Та вони твою молодість з'їдять! У криміналі зогниєш!

— А чого ти від неї хочеш? Аджеж нічого не знайшли, то Надя певне і нікуди не належить. Чого кричиш?

Пані Винницька сиділа на незастеленому доччиному ліжку з розпущеними чорними косами. Вона тількищо встала, коли застукали до їхньої хати поліцисти.

Тепер у Надиній кімнаті був повний нелад. Книжки порозкидані, килим зі стіни стягнутий, попіл з печі вигорнутий. Надя, також ще не зодягнена, стояла бліда біля відкритого вікна. Винницький виглядав страшно у своїй люті. Його чорні очі, здавалось, вискочать, маленькі вусики настобурчились, як колючки у їжака. Винницький так вимахував руками, що навіть зачепив лямпу під стелею. Вони то зближались до Наді, то віддалювались, заміряючись дати їй ляпаса. Ні жінка, ні донька його таким ще ніколи не бачили.

— Чим ти можеш виправдатися переді мною?!

— Я не хочу виправдуватись...

— То ти, вража дочко, навіть виправдуватись не хочеш!

— Не кричи, Михайле, можна лагідно сказати.

— Вже досить був з нею і з тобою лагідним. Ти б її ліпше доглядала, то знала б, що вона виробляє, куди ходить, з ким зустрічається. На те ти мати, щоб про все знати!

— Дурне говориш! Що, маю за нею бігати всюди? Ти сам хотів вчену мати. У гімназію її віддав. Була б сиділа в хаті, то й доглянути могла б.

— Ти дурне говориш! Освіту мусить вона мати. Одну тільки її маємо. Навіщо працюю, га? Скажи, навіщо? Щоб черево напихати?

— Заспокійся, Михайле!

— Я тобі кажу, Надько, що коли я тебе на чому зловлю, то нещасна твоя година буде. Стовчу так, що місяць на задницю не сядеш! Не дочекаєш, щоб я вистоявав під вікнами криміналу. Чула?

— Чула, тату!

— О, Матінко Божа, що то діється?! — Це пані Винницька, яка крізь прозору фіранку побачила на вулиці кількох поліцистів, що вели зі собою двох бурсаків. Трус того ранку був, мабуть, також у бурсі, і, видно, щось знайшли, коли арештували хлопців.

Винницький вхопив дочку за косу, що звисала по синій сорочці до пояса. Надя болісно скривилась. А батько підштовхнув її до вікна і зашипів: — Бачиш?

Бурсаки йшли із закованими руками, без шапок. Надя їх знала. Обидва восьмиклясники. Івась Шевчук, високий, чорнобривий і маленький Мирон, золотоволосий сміхун, що високим тенором виспівував у шкільному хорі.

— Дивись, надивляйся, щоб запам'ятала! І, все ще держачи дочку за косу, потяг її до іконки Матері Божої, що стояла між двома флякончиками з конваліями на полиці у куті кімнати. Один флякончик був перекинутий і ще скапувала з нього вода.

— Ось тут, перед цим образом, присягни мені, що не будеш...

— Що не буду, татку? — вже плачучи, спитала Надя.

— Що не будеш займатися дурницями, — сказав батько і пустив косу. Надя закрила руками лице і заридала.

— Не хочу я, татку, присягати!

— Відчепись від неї, Михайле! До гістерії доводиш дитину. Залиши її, хай зодягнеться. У школу спізниться.

— Хай присягне! Не піду, не рушу звідси, поки не присягне! Чула?

Надя поволи заспокоювалась. Мати поправляла простирало на ліжку. Винницький стояв, загороджуючи двері. Надя підняла зачервонілі очі від плачу на батька, якого любила, шанувала і завжди боялась. Тепер він наказує їй присягати, а вона цього не може вчинити. Вона не перестане належати до Організації! Дарма від неї батько вимагає!

— Присягнеш?!

— Татку, присяга під примусом мене не буде зобов'язувати.

— Ти вже стала така мудра?

— Запевняю, що ніякими дурницями займатись не буду, а більше сказати нічого не можу. Прошу, залишіть мене.

Під очима Винницького набрякли темні синці, спідня губа задрижала. Він обернувся і вийшов.

**

Майстер Михайло Винницький знаний не тільки в містечку Гірному, але й у Львові, навіть у Варшаві, Познані і Гдині. Про нього і про його меблі, які мали високу мистецьку вартість, розходилась добра слава.

А проте, Винницький почував себе прибудою в цьому низинному містечку. Він — бойко з гір. Замолоду вивчив столярське ремесло, перейшов усі ступені челядника і майстра, а тоді взяли його в австрійське військо. Був гарний з виду, підстаршинський однострій ще додавав йому принади. Тож не диво, що дівчата видивляли на нього свої очиці. Та йому судилось закохатись в молоденькій семінаристки і покинути улюблені Карпати з їх лісами та грайливими струмочками і перенестись на низини. Винницький не любив Гірного і завжди тужив за горами. В Гірному побудував він велику хату і ще більшу майстерню. Жінка була з багатой міщанської родини і принесла велике придане.

Народилась в них донечка Надя.

Дитячі роки пройшли Наді в добрі. Сусіди, яким не велось так добре, як Винницьким, заздрили їм, та не було нікого, хто б їхньої дитини не любив. Над усіх любив її сам майстер Винницький і ніколи не забороняв їй заходити до майстерні.

Дуже велика майстерня з чотирма високими вікнами і чотирма варстатами, на яких челядники геблювали і полірували меблі. Запах гнблівок, спирту, шерляку подобався дівчині. Тільки не любила вона запаху каруку, що в похляпаному, залізному горщику, підігрівався на залізній печі. Надя звикла повагом ходити від варстата до

варстата з руками, заложеними на спині. Їй не дозволялось торкатися речей і знаряддя, якими легко можна було себе покалічити. Батьків варстат стояв навпроти входних дверей, звідки міг він наглядати над усім, що робилося в майстерні. Але звичайно він не дивився за працею інших. У нього самого була найбільш відповідальна, кропітна праця: він інкрустував, вирізував, різьбив. В нього були грубі книги з прерізними орнаментами, але він не копіював з них. Він творить сам рослинні, звіринні, геометричні, а то й абстрактні взори, що прикрашують спинки фотелів, шафи, кресенси, ліжка, рами до дзеркал. За його варстатом були ще одні двері, які вели до меншої робітні-складу, де пакувалось готові вироби для транспорту. Туди Наді вхід був заборонений.

Як і в дитинстві, Надя залюбки перебувала в майстерні. Над усіх любила вона Тадзіка, якого батько вже вивів у майстри, але який не збирався працювати самостійно. Йому було добре у Винницького. Майстер цінив його працю і належно винагороджував. Василя Надя не любила. Він низький, нижчий за Надю, грубенький, з малими, скісними очима. Винницький привіз його з-під Турки і опікувався ним, як рідним сином. Цей хлопець швидко відчув поблажливе ставлення до себе і почував себе у домі Винницьких вільніше, як у своїх батьків. Він часто передразнювався з Надею, шукав нагоди, щоб докучити їй. Бувало вхопить за косу і потягне так, що дівчина аж скрикне. Він тоді сміявся, виставивши дрібні, рівні зуби і тікав, щоб Надя не дала йому ляпаса.

Вліті Надя ходила у сад, оточений дерев'яним, високим парканом з потрійним рядом колючого дроту. Часом, коли вилазили на яблуню, Василь підскакував, щоб схопити її за ногу. Надя перелазила на сусідню яблуню, потім на третю, а відтак на високу грушу, на яку Василеві без драбини годі було дістатись. Граційні ластівки на тлі неба виводили перед нею свої піруети, метелики погойдувались на прозорих крильцях а бджоли дивувались небуденною появою дівчини на вершечку груші. На вершечку гілля тонке, і гнучке, і міцне. Надя знала, що не обламається. Стояла на грубшій, рукою вхопившись за зовсім тонку, і погойдувалась.

Тільки но спливали з дерев сніги, Надя вже видряпувалась на них. Приглядалась до твердих ще пуп'янків, опісля гладила білі пелюстки і милувалась працею бджіл, що бриніли, немов би сварили на квітку, що замало солоду їм наготовила. Надивившись на квіти, на бджіл і жуків, Надя починала тихо підспівувати. У небі появились чорногузи, кружляли і кудись летіли. Спів Наді голоснішав. Вона бавилася власним голосом, виводила не записані ніяким композитором мелодії. Те, що голос її нісся до відкритих вікон і на вулицю, не турбувало дівчину. Вона й не думала, що хтось її може слухати. А сусіди звикли і любили слухати пісень, що вливалися в їхні хати, і прохожі зчаста приставали на вулиці і питали, хто то так гарно співає.

**

Іванка Павлюк, тіточна сестра, що жила на станції у бабуні в старій хаті, бо нову бабуня винайняла льокаторам, намовляла Надю записатись до фільмової школи у Варшаві.

— Ти маєш всі дані, щоб тебе прийняли.

— Чому ж ти не подаєшся? Ти ж краща за мене!

— Не кажи, ти краще збудована і голос маєш гарний.

— Не хочу бути артисткою.

— Хочеш, пошлю твою знімку до фільмової школи?

— Не хочу!

— В “Трендоватій” грає українка.

— То що, а я не хочу. Не тому, що то польська школа, але не хочу бути артисткою.

— Не сперечайся, я таки напишу.

— Кажу, ні!

— Напишу до Вишнівської, хай порадить. Що трапиш на цьому. Дай я тебе трішки підмалюю, побачиш, яка ти гарна!

Іванка мала різнокольорові помади і олівці, якими вміло підкреслювала свою вроду. Надя ніколи не вживала навіть пудри, але дала себе намовити.

— Добре, малюй! — сміючись, підставила своє личко. — Але тільки брови!

— І очі. Дивись, зовсім інша.

Надя глянула в дзеркало, що стояло на комоді. З темної рами виглядало бліде лице.

— Ні, Іванко, не хочу ні твого підмальовування, ні твого фільму.

— Ти збираєшся усе своє життя прожити у цьому миршавому містечку, де немає навіть порядного корза? Будучи артисткою, ти могла б побачити світ, виїхати за кордон. Коли б ти знала дещо про Рів'єру в кипарисах, Італію, Рим, Помпеї, Везувій... Вивчала б пестливу французьку мову, а не цю зайву латину чи греку.

— Звідкіля ти знаєш, що французька мова пестлива?

— Найкращі романи світу написані цією мовою. Найінтимніші почування можна нею висказати.

— Тільки тому?

— Хоч би!

— Як ти можеш казати щось про французьку мову, коли ти її не знаєш. Ти читаєш тільки польські переклади.

— Що з тобою говорити.

— Ти переповідаєш вчитані або почуті чужі думки. Своєї думки ти не можеш мати. Чи не Янек освідчився тобі французькою мовою?

— Не жартуй!

— А знаєш, Іванко, я за поляка ніколи не вийшла б заміж.

— Певне! Ти ж стовідсоткова націоналістка.

— Ні, не тому.

— В такому разі чому не вийшла б?

— Вони мені чужі.

Іванка розсміялась.

— Як же вони тобі чужі, коли твій дід був поляком.

— Не можу свого почуття тобі пояснити. Не знаю таких слів, якими могла б висловити своє почуття хоч би до тих селян у твійому ж таки, рідному селі. Пам'ятаєш, як ми були ще малі, здається по десять років мали? Вулицею йшла дівчина у вінку і на рушнику перед собою несла великий коровай... Забула? А я не можу забути, хоч всього раз у житті це бачила. Дівчина нам уклонила, низько схилила голову, ми були малі, а вона висока, і я дивувалась, що вона нам кланяється.

— Та то в нас на селі завжди дівчата перед весіллям...

— Я цього не знала. Вона промовила: “Прощу благословення”. Ти відповіла: “Хай Бог благословить”. Я промовчала. Пам’ятаєш?

— І що?

— Це наші давні, давні звичаї. Мені здається, що я несправедливо відірвана від них... Чи ти відчуваєш тяглість часу?

— Не розумію тебе.

— Я, здається, сама себе не розумію, відчуваю щось у собі давнє... Бачиш, мені здається, що я прожила не шістнадцять літ, а є це продовженням тисячоліть.

— Ти краще про це нікому не кажи, бо висміють тебе.

— Я нікому про це не говорила. Часами думалось, але сама гадка ще не оформилась.

— Не розумію тебе!

— Як тобі пояснити? Чую сантимент до українського народу, почуваю себе його часткою, болить мене наша віковична трагедія...

— Не вдар тільки в сантиментальну нотку, щоб ще й я розплакалась. Не розхвалюй переді мною селян і їхніх звичаїв. Я їх добре знаю.

— А ти не вихваляйся шляхетською поведінкою свого Ясенька і його знанням французької мови.

— Коли його пізнаєш, то він тобі напевно сподобається.

— Не думаю. Досить, що він поляк, і тому для мене залишиться твій Ясенько чужим.

— Навіть — коли стане твоїм швагром?

— Навіть.

— А я? Ти мене виречешся?

— Ти не станеш полькою!

— Певне, що ні!

— Але ти серйозно не думаєш про Ясенька? Скажи, що ти тільки жартуєш. Тобі тільки шістнадцять років...

— І що? Це — аргумент моїх батьків. Замолода. Наша бабуня, як заміж виходила, мала чотирнадцять.

— Так?

— Ти не знала? Поспитай маму або саму бабуню. Вона цього зовсім не соромиться. Чому я не маю вийти заміж у шістнадцять? Признаюсь тобі, що я вже в тринадцять безумно закохалась. За мною вже чотири великі любови, а Ясенко це вже останній. Без нього здурію!

**

Павлюкам не вдалося відмовити доньку від рішення вийти заміж за Яна Птасінського, тимчасового власника земель діди́ча Озерського, який вже п'ятий рік господарив і дороблявся маєтку.

Хоча до весілля підготовлялися від початку вакацій, Павлюки ще не втрачали надії, що їм вдасться переконати доньку. Щодня поверталась розмова на можливість відмовити Птасінському. Часами Іванка сплакувала від надокучливого натякання батьків, але здебільша безжурно приглядалась і помагала служницям і куховаркам у передвесільній праці. Всього за тиждень перед самим весіллям повідомив отець Калиневич, що його сина Івана арештовано. Не пояснював за що. Всі догадувались.

Іванка тим фактом перейнялась. Іван мав бути дружбою. Хто його може заступити? Надя залишилась без пари. В селі повно хлопців, але... Іванка робить у думці перегляд тих хлопців. Ні, ні. Не може бути! Вона не хоче простюха на дружбу!

Оксана теж не приїде! Вона мала бути другою дружкою з Генком, який, звичайно, не приїде. Шлюб буде без дружок. Не може бути! Батьки не багато могли допомогти, та не так турбувались, як донька. В Озерянах була вчителька з двома дівчатками, правда, ще малими, всього дванадцяти і тринадцяти років. Їм можна підібрати гарних парубків зі села, а для Наді теж. Хлопці в селі як мальовані і інтелігентні, Надя не буде мати нічого проти. Панство Павлюки певні того і переказали посланцем Наді, щоб не турбувалась, дружба знайдеться.

Іванка дала знати про всі свої турботи Птасінському. Ясьо прочитав записку і тільки усміхнувся. Йому зовсім не залежало на дружбах. Він хотів мати Іванку за дружину, а само весілля — це непотрібний баласт.

Птасінський щиро покохав Іванку. Покохав її перлиний сміх, її гарячі обійми, чудові очі. Його ще ніколи ніхто не кохав так гаряче, як Іванка. Що Іванка має дістати велике придане, він довідався тільки після заручин, і відмовився від нього. Двадцять моргів поля було смішно мало в порівнянні з тисячами, з яких він уже збирав урожаї.

Сам він, немолодий уже парубок, з темносиніми, гострого погляду очима, з білявим волоссям, яке зачісував наперед, щоб закрити лисину, любив життя, приймав його з широкою усмішкою. Перетанцював усі танці на варшавських баях і перелюбив різновидих і різного віку панянок та пань. Не сподівався, коли за порадою своєї матері роз'їжджав по західноєвропейських столицях, що йому судилось знайти дружину не у вибагливих сальонах, а на "Східніх Кресах". Птасінський по-молодечому закохався в школярці, доньці сільського учителя. Коли усвідомив собі, що він рішений з нею одружитись, повідомив про це свою родину. Ні мати, ні старший брат, інженер, якому дістався в спадщину неподілений родинний маєток, прибалтійські озера багаті на рибу, не відмовляли його від такого рішення і обіцяли прийти на весілля.

День вінчання надійшов.

Що тіточна сестра Іванки, Надя, залишилась без пари, то що Птасінському до того? Ні Наді, ні Оксани, ні її брата Івана він ніколи на очі не бачив. Обійдеться без дружб його весілля. Підсвітував під маленькими, ясними вусиками швидкого краков'яка, стріпував порошок з фрака, що висів на великому гаку в спальні, і оглядав у дзеркалі своє лице, рівний ніс та підчісував малою щіткою густі брови.

Хвилювався і не приховував хвилювання від старшої дами, в сірій, шовковій сукні з двома довгими шнурками перел на шиї. Це його мати ще вчора приїхала і дивувалась надто скромній обстанові мешкання свого молодшого сина.

Високі вікна з дрібними вимитими шибками були незаслонені. Птасінському навіть на думку не спало, що він повинен би турбуватись такими дрібницями. Під-

лога, чисто вимита, ще мокрила в щілинах від води. Ліжко темне зі сірим накривалом, яке сама мати сьогодні постелила, бо вона на ньому спала.

Мати Птасінська і два її сини тільки що поснідали, хоч вже була дванадцята година, коли сторож зі школи приніс записку. В цій записці Іванка просила нареченого, щоб підшукав дружбу, бо Надя приїхала з Гірного з батьками і погоджується дружити з будь-ким.

— Ти кажеш, Ясю, що Збих Озерський на замку? Чого його не попросиш?

— Що? — Ясьо сидів у фрамuzі вікна з рожевим клаптиком паперу. Він нюхав цей папір, хоч він і не пах. Тим разом Іванка в поспіху забула його напахчити.

— Чому б ні? Ти з ним не посварився? — двоє ладних очей дивились на свого мізинчика.

— Мені й на думку не прийшло...

— До таких речей потрібна жіноча голова, а не парубоцька. Стасю, що ти думаєш? Чуєш, Стасеньку?

Стасьо не зразу відповів, бо слабкий голос матері ледве доходив до нього. Та коли цей голос утретє його покликав, він поволі встав з розгойданого крісла і, не відриваючи очей від газети, став у дверях братової спальні.

Родинна нарада не протяглась довго, а телефонічна розмова, що відбулась після неї, була ще коротша:

— Слухаю вас, пане Птасінський.

— Вибачте, що звертаюсь до вас з дивним проханням.

— О, аж так! В чому справа?

— Я сьогодні одружуюсь...

— Так, знаю, щиро вітаю. Панну Іванку знаю від малої. Гарна панночка, справді щиро вітаю... Признаюсь, навіть заздрю вам... Та це тільки жартом, не турбуйтеся, — і Збихові пригадалися очі, що дивились на нього з-за віттаря сільської церковці. Давно її не бачив...

— О четвертій мій шлюб.

— Так?

— Хотів вас просити... — Птасінський шукав форми, як йому висказатись.

— Якщо зможу, радо послужу.

— Це для мене зовсім не суттєва справа, але моя наречена просить.

— Для неї з приємністю зроблю все, чого вона тільки забажає.

— Ще раз перепрошую, але чи погодились би ви бути мені за дружбу, бо з одним дружбою сталась якась неприємність, і він не може приїхати.

Мовчанка в телефоні була відповіддю Птасінському. Все ж він чекав. Був лихий на себе, що подзвонив.

Насправді Збих Озерський був прикро заскочений. Він Птасінського майже не знав, бачив його тільки принагідно і на поздоровленнях та уклонях їхнє знайомство кінчалось. Він приїхав на вакації, щоб провести їх в тиші, а не на весільних гульках, і тому неохоче погодився.

— Я дуже радий, пане Птасінський, з ваших запитань, тільки скажіть, де і коли.

— Сьогодні о четвертій в озерянській церкві. Недалеко всього два кілометри.

— Знаю, добре пам'ятаю. Не раз там був. До побачення о четвертій!

Озерський ще тримав руку на телефонічній слухавці, як його настрої змінився. Немило заскочений, тепер уже був радий нагоді стати дружбою Іванці, цій гарній дівчині, що позирала на нього з-поза золоченого кивота і крізь синій дим кадила. Це все, здавалось йому, було так давно. Почав рахувати роки. Ні, всього три роки тому. Три роки не був він в цій трибанній церкві, що заховалась в густому вітті старих лип.

**
*

Не з легким серцем їхалось Наді до Озерян на весілля кузинки. Відмовитись не могла, бо, поперше — не випадало не поїхати, а подруге — навіть не хотіла вступати в дискусію з батьком, який з цієї нагоди пошив собі чорне убрання.

У Павлюків по всіх кімнатах було таке замішання, що годі було знати, хто кого шукає, хто що забув, хто з ким має їхати до церкви.

Іваничина мати, мала, пухкенька жіночка і виструнчений у фракку батько з підкрученими вусами сиділи посеред вітальні, готові поблагословити свою одиначку. Пані Павлюкова плакала, витираючи очі гаптованою хустинкою, і вже не ховала її за фальбанки з шовкової коронки, що глибоким вирізом підкреслювали перетовщену шию. Хоч біля неї сиділа Ясева мати в чорній, шовковій сукні, пишноті якій контрастувала гладка зачіска і спокій лиця, нещаслива пані Павлюкова ще в останній хвилині відмовляла Іванку від одруження з Птасінським.

— Іваночко, ми тебе вишлемо до найкращої школи за кордон, ми тобі...

— Не хочу за кордон, — плакала й собі Іванка у білому, весільному вбранні.

— То скажи, чого ти хотіла б, ми тобі з татком все...

— Нічого не хочу, мамунцю.

— Спам'ятайся, дитино, він для тебе застарий, ще час, ще шлюб не взяли!

— Ой, я хочу свого Яся, не відраджуйте!

— Ой, нещасна я, що мені робити? — і поблагословила доньку і зятя, крізь сльози бажаючи їм доброї долі.

**

Свого дружбу Надя побачила вперше в церкві. Представив його вуйко Павлюк, гордий з того, що дітичів син буде у нього на весіллі.

На Наді довга, яснооранжевого кольору сукня. Матерія не дуже коштовна, креп. Короткі рукавця, виріз на шії прикрашував шарф, що, причеплений квіткою на лівому плечі, спадав аж до землі. На сукні ніякої прикраси, тільки у волоссі срібна клямра, що підтримувала вгору підчесане волосся.

Надя з Озерським були першою парою за молодими, далі за ними ще три пари, що їх Іванка зуміла підшукати, з боків весільні гості, селяни, а найбільше дітвори, яка пхалася аж до тетраподу, щоб побачити молоду.

Церква стояла на горбку, а школа не так то вже далеко, щоб пішки за хвилину у ній не бути. Все ж і до

церкви і з церкви молода з молодим, дружки з дружбами і визначніші гості повинні були їхати, а не йти.

І так, після шлюбу молодий поміг молодій сісти на свій візок, сам вискочив на задне сидження і тут же, перед усіма присутніми обійняв її, поцілував і наказав фірманові їхати. Пара сивих, расових коней пустилася щосил у біг, збивши таку куряву на висохлій дорозі, що тим, кому прийшлося їхати за ними, порох засипав очі.

Озерський запросив Надю до свого фаєтона. За ними їхало ще кілька фір, і, коли остання дружка сідала на фіру, то візок з молодими вже був перед школою.

В одній зі шкільних кляс приготовлено весільні столи — дошки, понакладувані на схрещені стовпці і понакривані білими скатертями. На тих провізоричних столах сила-силенна полумисків з м'ясом, пиріжками, голубцями, пляшками з різними напоями і вазони з величезними даліями, гвоздиками, фльокусами, дикими ромеями і дрібними китичками братчиків.

Іванка у дорогій сукні, в білому вельоні з віночком із штучних стокроток над чолом, виглядала гарно. Велику китицю з білих троянд поклала перед себе на стіл. Надя зі своєю китицею з рожевих далій не знала, що почати. Вільного місця на столі перед нею не було. Озерський забрав від неї китицю і поклав на підвіконня. Вікно виходило у сад, над яким схилялось гаряче сонце.

Почалися тости, многоліття, хвалення тортів і закордонного шампану. Коли прохолода подула крізь широко відчинені вікна і коли сполохані незвичним гамором ластівки заспокоїлись і примостились у гніздечках на но́чівлю, заграли музики.

Перший танок належав молодим. Місця для танців було в цій клясі не багато, у другій більше, але молоді хотіли протанцювати перед усіма гістьми. Птасінський обхопив стан своєї жінки і з розмахом пустився у вальс.

Вже декілька танків переграли музики, а Озерський все ще не просив Наді до танку. Щоб його Надя зле не зрозуміла, він рішився виправдатись:

— Прийдеться вас розчарувати. Зі соромом признаюсь, що не танцюю.

— Невже? — в голосі Наді не сховалось здивування.

- Вас це дивує?
- Признаюсь, так.
- Може і жаль?
- Можливо.
- Чому?
- Не знаю...
- Дівоче “не знаю”... Озерський усміхнувся. — Звіритись вам у чомусь?
- Прошу.
- Я сам тепер щиро жалію.
- Так? — Надя усміхнулась ніби до себе, але Озерський це запримітив і обоє засміялись. — Чому ви справді не навчилися танцювати?
- Не знаю.
- От, а тепер ви не знаєте! Яке ж це тепер “не знаю”, хлоп’яче?
- Ні, такого немає! Але я справді не знаю, чому не навчився. Може я занадто серйозно ставився до такого роду мистецтва.
- Чи ж танцювати це мистецтво?
- Звичайно!
- Я думала, що тільки танок на сцені слід оцінювати як мистецтво. Ви мене змушуєте над цим замислитись.
- Вибачте, але при нагоді весілля вашої кузенки треба веселитись, а не замислюватись... До речі, мене дивує, чому отець Калиневич після вінчання тих, як бачу, страшно закоханих, зараз же від’їхав. І з його родини ніхто не приїхав навіть на вінчання.
- Його сина тиждень тому арештовано.
- Івана?
- Ви його знаєте?
- Звичайно. Ми товариші з дитинства. Що сталось?
- За що?
- Не знаю. Він мав бути моїм дружною.
- Ах! Це значить його арештованню я завдячую, що мене запрошено на це весілля. Треба вірити, що це помилка, і його скоро випустять.
- Думаєте? — в питанні прозвучала зачана тривога. Це змусило Озерського поглянути пильніше в лич-

ко тендітної істоти, що сиділа праворуч нього. В ньому зродилось тепле бажання пригорнути цю худеньку дівчину і потішити. Під його поглядом обличчя Наді зарум'янилось.

— Оксана мала приїхати з...

— Мала Оксана... Як вона тепер виглядає? Веселе дівчатко було. Одного разу...

— Дозвольте попросити вас до танку! — вклонився Наді брат Яся Птасінського. — Вибачте, пане графе, тільки один танок.

— Алеж прошу дуже, пане інженере. Панна Надя і так біля мене нудиться.

— В це не повірю. Цілий вечір спостерігаю, як гуторите, мов двоє голуб'яток.

**
*

Так весілля, як і Збиха Озерського згадувала Надя всуміш з бренькотом цимбал, настирливістю писклявих скрипок, голосних ударів бубна, невгамовного сміху гостей і хвороби матері, яка з'їла надмір м'ясива, овочів, солодошів та морозива. Трохи не вмерла. Врятувала її на третій, повесільний день склянка горілки з перцем, що, однак, не змінило її огірчення до цілого весілля. Критикувала всіх і вся, а Наді перепало чимало гірких завважень. Їзди з Озерян до Гірного поїздом всього десять хвилин, і зараз таки, як Винницькі сіли в окреме купе, мати почала:

— Ти, Надю, поводитись непристойно! Скільки разів казала я тобі, щоб не привертала на себе уваги!

— Чим же я привертала на себе увагу?

— Сиділа з тим дідичевим сином за столом як на показ!

— А що ж було мені робити, як він не танцює?

— Цей гульвіса тобі не пара! Ще, чого доброго, голуу собі ним закрутиш.

— Хто вам це казав, що він гульвіса?

— А хто мав мені казати? Всі вони однакові!

— Ви даремне мені дорікаєте, бо я і в гадці не маю...

— Кажеш, хоч сама знаєш... Хай не скажу, що брешеш.

— Перестаньте!

— Може заборониш мені тебе повчати?! — Винницька сиділа, поклавши руки на завиточок з рештками торту. Ти, дурне теля, ще не знаєш, що то світ! Скажи, чого він тобі вчора квіти прислав? Хто ти йому і хто він тобі? Хочеш, щоб тебе люди на язик взяли?

Надя зашарілась і збентежено спустила очі. Справді, навіщо він прислав їй ті чудові рожі з запискою: “Дякую за мило проведений час”. Добре, що вона ту записку захавала, не показала мамі.

— Замовкла, що? Або ця Іванка, “кохана Ясенька”, — тут Винницька закотила очима під лоба і тяжко зідхнула, досить вдало перекрививши Птасінського. Ти бачила як вони поводитись?

— Що вам не сподобалось?

— А ти сама не бачила? Вицілювались обоє так, що аж млосно робилось. Не знала, куди очі захвати. Сором такий!

— Та ж то їхнє весілля було...

— Тобі це може і сподобалось, що?! Пані Винницька почервоніла. — Де б я була подумала, що ти її будеш боронити!

— Я не бороню Іванки, але це не моя справа. Що мені до неї.

— То ти не знаєш, що дівчина має бути скромна, соромлива, а коли виходить заміж, то поважна, статочна...

Надя чекала хвилини, коли вони вже доїдуть до Гірного. Глянула на ручний годинник: ще цілих п'ять хвилин їзди.

— Цьом, цьом, цьомки! — і мати видувала підмальованого рота папірчиком з цикорії “Франка”. — Фуй, як погано. Не могла на них дивитись!

— А я на них не дуже й дивилась.

— Я бачила, ким ти була зайнята!

— Мамо, я не знаю, чого ви хочете!

— Місю, ти чуєш? Наша Надюня не знає, чого я від неї хочу! Може ти їй виясниш?

Місю, тобто пан Винницький, з чорним, під їжака стриженням волоссям, сидів біля вікна, за яким пролітали

вижаті поля і телеграфічні стовпи. Він не поспішав забирати голос у цій делікатній справі, а все таки відізвася:

— Надю, коли мама тебе повчає, то подякуй, а не відгризайся як щеня. Чула? — і коротко підстрижені вуси підсмикнулись, що звичайно було доказом поденервовання. Тим разом, одначе, Надя не була певна, чи батько не підсміхається до неї. На повторне, вже грізніше “чула?” поспішно відповіла: — Чула.

— Дідичевого сина ти, донько, викинь з голови. Він тобі не пара. Чула?

— Чула. — Не барилась тим разом відповісти Надя.

— Він може й порядна людина, хто його там зна, але тобі не пара. Він дідич, а ти столярівна!

— Тату...

— Ти столярівна — це одне, а друге — він поляк, а ти українка.

Надя чула батькові і материні слова, як сповільнювався стукіт колес і чула запах троянд, що їй вчора прислав Збих Озерський.

**

Початок шкільного року, нові професори, нові товаришки і товариші, нова кляса зайняли увагу Наді. Оспівана поетами українська осінь тільки крадькома нагадувала дівчині про себе. Більшість часу треба було проводити за книжками, читаючи неперевершені твори античних греків і римлян або експериментуючи з вольтметрами і вольтметрами.

Правда, зустрічі “п’ятки” чи то на цвинтарі між сірими гробівцями і осінніми айстрами, то аж під високим муром окописька, де пахло паленим бараболяним бадиллям, всмоктували Надю в царство природи.

Дискусії над тезами Шопенгауера, Фіхте, Ніцше, спроби зрозуміти твори Мюнстерберга, в яких Надя брала участь, заложивши руки в кишені плаща і ногою розкопуючи грудки замерзлої ріллі, поширювали її світогляд і допомагали вглиблюватися в суть існування людини.

Сьому клясу створили з двох попередніх шостих. Деякі учні не пройшли шостої, деякі перейшли до іншої гімназії, а дві шості настільки зменшились, що злучили їх в одну сьому клясу. Надя запропонувала жидівці Ельзі сидіти з нею на одній лавці. Не хотіла надто афішуватись приятелюванням з Оксаною, що сиділа в одній лавці з україною Марійкою, яка недавно приїхала з західньої Польщі. Крім того в клясі ще були дві польки і сорок хлопців — дванадцять українців і двоє жидів. Решта все поляки.

В заперечення опінії, що жиди добрі математики, Ельза дуже слабо розуміла і не любила абстрактних математичних формул. Розв'язувати тригонометричні завдання допомагала їй Надя, за що відплачувалась Ельза, помагаючи перекладати твори німецьких поетів. В німецькій мові Ельза була сильна.

За короткий час дівчата заприязнились і час від часу приходили одна до одної. Життя в домі Ельзи було для Наді новим, незнаним. Товаришка жила з матір'ю, старшою сестрою і братом, близнюками, які покінчили учительські семінарії і збирались виїхати до Палестни. Батько Ельзи вже давно виїхав на роботу до Бельгії. Заробітки там не були добрі, і тому грошей прислав він мало. Родина жила в біді, недохарчувувалась. Коли шкільний лікар робив огляд семиклясників, його вразила блідість Ельзиноного лица. Лікар приписав їй пити тран. Цей тран Ельза дістала в дирекції школи і він стояв у неї під вікном у літровій пляшці. Коли вже обридло Ельзі дивитись на ту пляшку з густою, смердючою рідиною, вона її викинула.

— Чому ти це зробила, Ельзо? Чом не хочеш уживати того товщу? — спитала здивована Надя.

— Той Рогусь, — так звали учні шкільного лікаря, — хай сам собі п'є цей гидкий товщ. Я пропонувала мамі і сестрі, вони теж не хочуть.

— Твоя сестра сильна, здорова, їй не треба. Але, до речі, чого вона їде до Палестини?

— Це ж наша, жидівська країна, їй треба відбудувати і тому туди їдуть самі молоді й здорові. Я теж по матурі туди поїду. Я вже вчуся гебрейської мови. Сестра найняла мені вчительку.

— Тяжка мова?

— Ні, дуже приємна. Я б сказала, така, як твоя, українська, м'яка, шовкова. Хочеш, буду тебе вчити?

— Ні, не хочу.

— Чому?

— Не маю часу... А коли сестра їде?

— Вже за три тижні, кораблем з Гдині.

— Цікаво...

— Що в цьому цікавого? Це натурально, що ми, жиди, хочемо жити в своїй країні. Хочемо мати свою державу. Ти це розумієш?

— Абсолютно погоджуюсь з тобою, та світом править сила, а не справедливість. А мати поїде з тобою?

— Ні, не поїде. Навіщо вона там здалась?

— Що? Покинеш її саму?

— А навіщо мені та стара ропуха? Вона егоїстка, живе сама для себе і нікого з нас не любить. Уяви собі, брат і сестра дають лекції і за зароблені гроші ми всі четверо живемо. А ця ропуха дістає гроші від батька і купує собі за них на базарі вифрикаси. Сідає сама за стіл, заїдає курячі, смажені мізочки, а мені тільки слина горлянку заливає. Нам не дасть навіть спробувати? Не люблю її! Дивитись на неї не можемо!

Наді тяжко було повірити, що на світі може бути така мати. Жаль їй було Ельзи, і вона вже вибачила їй малі, білі зернятка-гниди, що поначіплялися на її каштанового кольору волосся. Вже декілька разів Надя мала на кінці язика слова, які б освідомили Ельзу в наявності зайвих мешканців у її чудовому волоссі, але ті слова не вкладались в таку форму, яка б товаришки не образила.

Ельза була щира, добра дівчина, але, не зважаючи на це, товариші в клясі докучали їй.

Це був час, коли у Варшаві польські студенти застромлювали на кінці палиць жилетки до голення і краjali ними вбрання студентів-жидів, а бувало й різали їх до крові. Приклад із столичного університету перейшов до середніх шкіл.

Коли Ельзу під час лекції щось питав професор, і вона, бліда, у фартуху із закороткими рукавами, підвдилась, з задніх лавок притишено, але виразно гуло:

“Гу - гу, жа - ба, гу - гу, жа - ба”... — і гак, аж поки вона не сідала. Коли Ельза відважувалась обернутись і кинути на хлопців лютим поглядом, у відповідь на це зчинявся гомеричний регіт. Ельза не вміла злоститись. Погляд її великих, чорних очей був радше забавний, як грізний.

Потіхою Ельзі було те, що не менше товариші докучали їй учительці фізики, ще молодій, гарній і чепурній жидівці. Була вона короткозорою, але чомусь не носила окулярів і зчаста поглядала на ручний годинник. Споглядала ніби ненавмисне, коли піднімала ліву руку, щоб пригладити і так гладке, короткострижене волосся. Учні запримітили цю її звичку і разом з нею викидали ліві руки вгору та пригладжували своє волосся. При тому гуділи: “Тік - так, тік - так”. Після того вдалися до іншого жарту і гуділи хором: “Іди геть, іди геть!” — і під стелю летіли кулі з зім'ятого паперу. Бувало, що котрась з тих куль потрапляла в спину учительки. Тоді вона, не перестаючи викладати, відверталась лицем до таблиці.

Коли часами Надя затримувалась у хаті Ельзи до присмерку, Ельза відпровожувала її через цілу жидівську дільницю додому. Надя не боялась довгобородих жидів, але десь у її підсвідомості чаїлись жахітливі образи, що їх розповідали служниці. В тих образах бачила вона немовлят, викрадених жидами у християн, яких клали вони на залізні цвяхи, щоб з немовлят спливала кров, і опісля ту кров підмішували до пасхальної маці. Ні, ні! Надя в це не вірить, це середньовічні вигадки. Але все ж вона боїться жидівської дільниці, передусім коршми, на краю цієї дільниці.

Жидівська дільниця — це довга вулиця з тротуаром і брукованою дорогою. По обох боках стіна до стіни спіраються один на одного двоповерхові, цегляні будинки. Майже у кожному будинку якась крамниця з виставовим вікном, яке на ніч закривалось дерев'яними віконницями і замикалось залізними колодками.

Ельза жила в одному з таких будинків. Крамниця, одначе, в ньому не було. Залишилось порожнє приміщення, через яке треба було пройти до кухні, де мешкали вся Ельзина родина і ще якась дівчина і хлопець

на станції. Через двері з подвір'я із шопкою на дрова і смітником у куті, вели залізні сходи на перший поверх, де було дві, майже порожні, кімнати, в яких діти вчилися теплою порою року. Взимі їх не опалювали і були вони улюбленим прибіжищем мишей і шурів, які тут розмножились ще з тих часів, коли Ельзи батько мав магазин збіжжя.

Одного року, а це було тоді, коли Ельза мала всього три роки, ціна збіжжя впала і батько, збанкрутувавши, — рішив шукати заробітку в Бельгії. Що він там робив, діти не знали, а може соромились признатись, що працював вантажником у пристані.

— Заздрю твоїй сестрі, — сказала Надя.

— Тому, що буде жити в Палестині?

— Ні, тому, що буде плисти кораблем. Так хотіла б я поплисти, побачити море, синє, спокійне і голубе небо...

— А коли буря?

— Ет! — Надя піднесла комір плаща. Був сильний вітер. Доходили до коршми. — Чомусь ваблять мене мандри. А тебе ні?

— Ні, хочу тільки до Палестини!

— Мене тягне чомусь Японія. Цікаво, які ті японці, їхні паперові хатки...

— Попроси батьків...

— Жартуєш?

З коршми донесились голоси. Надя швидко її поминула, а тоді сповільнила кроку. Тут вона вже не боялась. Темінь, по середині вулички тільки одна слаба лампа серед гілля безлистого дерева. Праворуч дерев'яні штахети, за якими сад, а в глибині саду хатка з малим, слабо освітленим віконцем. В тій хатці жила мати польського єпископа, що там народився.

Далі йшли доми серед дерев, високих в'язів, кущів бузку, калини і жасмінів. Вітер змітав з них останні листки.

Надя скартала себе, що боїться п'яних людей, що ніколи не буде відважною, що їй не допоможуть ні Донцов, ні Шопенгауер.

*

На третій день Різдвяних Свят до Винницьких приїхала Іванка з чоловіком. Пішли до церкви на Службу Божу, де Іванка мала нагоду попишатись у кримковому, сірому футрі. За півроку подружнього життя вона досить пригрубла. Заокруглилося вже і підборіддя, з якого Ясенко жартував і яке час від часу цілував.

— За доброго мужа жінка як ружа, дивіться, яка гарна моя Ясенька.

— Ти б її, Янку, до якоїсь роботи запряг, а то ще розхворіється з неробства, — це Михайло Винницький.

— Що грубе, то любе. Не люблю худих ні людей, ні звірят.

Наді здалося, що це шпилька в її сторону. В неї не було ні такого підборіддя, ні таких грудей, які витискалися з-під зеленої вовняної суконки Іванки. Хотіла була сказати щось ущипливе Птасінському, але нічого не могла придумати. Життя ще не навчило.

— Кому подобаються грубі, а кому тоненькі, та порівнювати жінок до звірят не треба, Янку, — сказала пані Винницька.

— Не гнівайтесь, тіточко, я не мав на думці чудової Наді. Після моєї Ясеньки вона найкраща в світі.

— Дякую, Ясю. Не оправдуйся, ти мене не вразив.

— Справді перепрошую. Це було грубо з мого боку. В тебе, Надю, фігурка незрівнянна. Ага, я забув тобі сказати, що брат вітав вас усіх в останньому листі, а про тебе пише, що ти прекрасна дівчина і що він сподівається ще колись тебе зустріти у великому світі.

— Що значить великий світ? — Винницький невдоволено підсмикнув лівий кінчик вуса.

Після обіду всі сиділи за столом і грали в карти. Біля стола на креденсі стояв кришталевий кльош з тісточками. Іванка сягала туди по французькі з грубою верствою крему.

— Вуйцю, великий світ, то значить життя у великих містах, не таких, як ваше Гірне, — вияснивала Винницькому Іванка. Янко якраз зцілював з її лиця мучковий цукор, яким були посипані тісточка.

— Великий світ не для Наді, їй і тут добре.

— А вуйцьо покинув бідні гори...

— І жалію. Нема в світі краще, як у Карпатах.

— Бо вуйцьо більше світу не бачив!

— Що ти, Іванко, знаєш? Раз була в Кракові і вже світ пізнала! Та я був кілька разів у Кракові, Відні, Варшаві, Празі і скажу тобі, що такі найкраще у моїх Карпатах.

— По жнивях ми їдемо до Кракова, цьоцю, прошу, пустіть з нами Надю!

— Ми заплатимо за дорогу, цим прошу не турбуватись, — послішив запевнити Ясьо.

— Ані мови нема! — рішуче відрізав Винницький.

— А чому вуйцьо не поспитає Наді?

— Вона не буде рішати! Я рішаю!

— Надю, ти б радо з нами поїхала, що? Якщо татка і мамцю попросиш, — Іванка значуцо підморгнула Наді, яка навпроти неї сиділа біля матері. Вона креслила палички на папері. Грали в “котика”.

— Не манить мене, Іванко, Краків з його королівськими мощами у гробівцях.

— Не може бути, ти нещира! Сама вже їзда поїздом...

— Добре знаєш, що мене нудить дим з паровоза, від нього я хворію.

— Значить ти поза Гірне ніколи не виїдеш?

— Побачимо.

— Хочеш залишитись провінційною гускою без світової оглади?

— Ти, Іванко, образила нас, — встряв пан Винницький. — Ми стараємось дати Наді все, що вважаємо за відповідне. Ніхто ще нам до сьогодні не сказав, що Надя зле або погано вихована.

— Прощу не гніватись, вуйцю. Не про виховання я говорю, а про товариську огладу. Це зовсім різні речі. Чи вуйцьо звернув увагу на панську поведінку Озерського.

На згадку про Озерського Надя зарум'янилась: Іванка це запримітила і прикусила нижню губу. Надя якраз мішала карти, і вони їй розсипались. Очі Іванки вдивлялись в спущену голову кузинки. В очах мигнула не то насмішка, не то затятість.

— У світ графів нашій Наді не заходить і їхніх манер не набиратись. Більше там фальшу, як шляхетности і ширости.

Цим разом уже Птасінський відчув себе ображеним, але не показав того. Відкинув голову на спинку високого, різбленого крісла і весело засміявся. Іванка не сміла заперечувати Винницькому. Якщо сам Ясенько не боронив графський стан, під який він підтягався, то вона теж не буде.

Грала далі в мовчанці. Ясенько програвав, виплачував дрібні гроші і за кожним разом цілував рожеве лице і шовкове підборіддя жінки.

— Хто немає щастя в картах, той має щастя в коханні, правда, золотко?

— Так, мій котику, — і Іванка притулювалась до свого Ясенька, не зважаючи на докірливі погляди вуйка.

Прощаючись, Іванка сказала кузинці: — Здається, тобі Збишек Озерський не байдужий. Коли про нього згадали, ти почервоніла. Не вмієш заховати під маскою байдужости своїх почуттів.

Наді було соромно перед кузинкою. Так, признала в душі, вона залишиться назавжди провінційною гускою!

**

Після зимових фєрїй учні гімназїї і мужеської семїнарїї підготовлялись до святкувань роковин Шевченка. Надя мала співати сольо на тлі хору. Проби відбувались то в семїнарїйному, то в гімназїйному будинках. Концерт мав відбутись у великій, руханковій залї, що окре- мим будинком стояла на подвір'ї гімназїї.

В цїй залї поляки святкували Трєте травня, день проголошення Конституцїї, як і народне Листопадове свято. Участь у сих святах була обов'язкова не тїльки для поляків, але й для українцїв та жидїв. Крім того мусїли маршувати вулицями мїста і віддавати честь святочнїй президїї перед кількамєтровим пам'ятником вождя Пїлсудського. Грала гімназїйна і залїзнична оркєстра. Маршували в такт: лїва, права, лїва, права, раз, два, раз, два!..

Надя йшла в такт “ліва, права”, а біля йшла Оксана. Оця Оксана, з абсолютним почуттям ритму, не може йти в такт маршу! Ось уже зближається її чвірка до виструнчених представників міста перед заквітчаним монументом. Староста б’є в дашок рогатівки, за ним комісар поліції, інспектор міської пожежної сторожі, директор гімназії і якісь ще там. Надя бачить тільки білі орли на шапках і збивається з кроку. Всі ставлять ліву ногу вперед, а вона ставить праву. За хвилину баламутить кроки її чвірка, за нею наступна і дальші. На заклик “вліво глянь” дівчата не повертають голів до президії, бож всі дивляться вниз, стараючись вирівняти крок. Та коли прийшли попри пам’ятник, чвірки нараз пішли рівним, маршовим кроком, і Оксана радісно підсміхнулась. Ось і цим разом вдалося попсувати порядок походу і бодай в такий невинний спосіб дошкулити отим панам, які змушують її брати участь в польському державному святі.

Минулого року, перед Листопадовим святом вийшов наказ усім почепити на шапки білі орли. Тих, які цього не вчинять, погрожували суворо покарати. А директор навіть казав, що винних викине зі школи. Дехто з учнів-українців побдьявся і причепив до шапки орла. Оксана орла не почепила і демонстративно проходжувалася між товаришами, що шикувались перед шкільним будинком у чвірки для вимаршу. В останній хвилині дехто, осмілений Оксаниною демонстрацією, відчепив орла з кашкета. Під час перегляду учнів, тих, що не мали польського гербу на шапці, вилучили і заборонили брати участь в параді.

Переведеним пізніше слідством виявлено, що спричинником непослуху була Оксана Калиневич. Їй знизили оцінку з поведінки. Іншої кари не було. Оксана цим не перейнялась. Арештування брата Івана скріпило в ній упертість.

Свято Шевченка вдалося прекрасно. Об’єднані хори справили на слухачів враження. Професори дивувались, бож диригував хором семінарист з п’ятого курсу, а не професійний диригент. Деклямації і інсценізації “Мені тринадцятий минало” радували українців і злостили поляків, бо їм ніколи не вдалось підготувати такого свята.

— Пся косць, — вихопилось професорові математики, колишньому “оборонцеві” Львова. Він щиро ненавидів українців. — Ви бачили, — обурювався він, — і нічого на кажете, що ці русіні встругнули? Та ми за шістнадцять років не змогли створити такого хору! А чи ви звернули увагу на солістку? Що за голосовий матеріал!

— Це правда, — притакував молодий директор школи. Він тільки перший рік у Гірному і тільки пізнавав учительський колектив і місцеві обставини. Приїхав із західної Польщі і був певний, що швидко приборкає націоналістичний дух серед українців.

— Пане колего, — звернувся він до учителя надобов'язкової гри на скрипці, — чи не можна б поставити шкільними учнями “Гальку” Монюшки?

— Затяжка річ, — пане директоре.

— Ви вже пробували?

— Ні, але знаю наші сили.

— Маючи таке сопрано, ви ще вагаєтесь?

— Вона ж українка.

— Що з того? Думаєте, що відмовить? Ви зробите їй тільки честь, запропонувавши!

Ця коротка розмова на конференції професорів бавила професорів українців. Професор Костик, що взято поставив під час тієї конференції свою лисину і блискучий ніс, ще того дня поспішив на партію бріджа до отця Калиневича. Він дослівно переповів розмову між директором та учителем гри на скрипці, але тому, що отець Калиневич не зацікавився цією дрібничкою, то забув про неї розповісти Оксані.

**

За тиждень Оксана, прибираючи в батьківській канцелярії, підспівувала Шевченкові “Думи”. Отець Калиневич якраз скінчив виписувати якусь метрику і пригадав розмову з Костиком. Він переказав її доньці.

— Не може бути, “Гальку” хочуть ставити?

— Таке казав професор Костик!

— Цей йолоп певне щось переплутав, вони не могли думати про Надю!

— Чому ні? Але чого ти поважного професора йолопом називаєш?

— Якщо не йолоп, то кретин, це може більше до нього пасує.

— Ти мене дивуєш своїм лексиконом. Перестань його прозивати. Це старша людина!

— Вже добре стара, лиса лепета, а до гімназисток залищається. На гвалт шукає жінки.

— Найвища ж пора йому женитись!

— Пора вже давно минула, та ніхто його не захотів з тими слонячими вухами.

— Чи він винен, що Панбіг поскупив йому вроди.

— Татунцю, чому Панбіг декого ущасливорює мудрістю, красою, добротою, а інших наділяє бридотою, каліцтвом? Скажіть, чому така несправедливість?

— Все на світі діється по Божих законах і не нам, мізерним, знати його таємниці.

— А коли ті закони кривдять людей? Чи може бути Бог такий жорстокий, що...

— Перестань витирати ті порохи! Поклади шмату і сядь!

Оксана сіла і закинула ногу на ногу. По хвилині, одначе, підбрала їх під крісло.

Отець Порфірій спер лікоть на письмовий стіл і долонею тер праву щоку.

— Скажи, Оксано, чи ти сумніваєшся в існуванні християнського Бога? Прошу, будь щира зі мною!

— Ні, татунцю!

— Будь отверта зі мною, ти не на поліційному допиті, я тебе карати не буду.

— Справді ні. Християнська наука дуже добра...

— Я питаю про християнського Бога? Відповідай!

— Бачите, татунцю, не легко висловити те, про що так ясно думається. Мені, мабуть, бракує... сама не знаю, чого мені бракує. Я ще ніколи не пробувала ні з ким про це говорити... Мене тільки обурює, що, крім християнського Бога, ми маємо ще й чорта. З одного боку Бог з гієрархією святих у небі, а з другого чорт, дідько чи антипко теж зі своїми помічниками в пеклі і тут же, на землі!

— Куди ти заганяєшся, про що ти говориш!? Ти готова пропасти!

— Ні, я не пропаду! Я тільки висловлюю те, що думаю. Чи ж наша релігія забороняє думати?

— Коли воля веде на злу путь...

— Не забороняйте мені думати, прошу! Дайте мені волю шукати правди! — Оксана встала з крісла. Отець Порфірій теж підвівся, підійшов до вікна і дивився, як сусідський чотирилітній хлопчина Любцьо грався з білим песиком. Песик ловив шматяного м'ячика і відносив хлопчині. Отець Порфірій говорив тепер до доньки, відвернувшись до неї спиною:

— Не такі мудреці, як ти, цієї правди шукали. Наша релігія продумана великими умами...

— І вони створили закони і назвали їх Божими... і як Божих законів ми маємо їх і додержуватись!

— Так! І я вимагаю, щоб ти їх додержувалась! — Отець Порфірій обернувся лицем до доньки. Уста його були затиснені, а очі сумні або й злі.

— Я ніколи не думала відступатись від нашої релігії. Вона мені подобається. Я бунтуюсь тільки проти несправедливості в світі!

— Ох, доню, доню! — і батько сів знову у свій витертий фотель, тяжко поклав обі руки на поруччя і припруженими очима дивився на силует у фразузі вікна.

— Вибачте, тату, коли справила вам прикрість. Ви казали мені говорити одверто і тому я говорила. Чи можу вже вийти?

— Ні, почекай ще. Скажи, які книжки тепер читаєш.

— Тату, — говорила Оксана, а отець Порфірій глибоко, тяжко дихав, — не Сократ, не Конфуцій, не Заратустра чи Епікур підказують мені свої думки. Я сама вмю бачити, відчувати, боліти й радіти. Я живу, вірте мені, не тільки своїм життям. Живу життям докілья, вашим, матері, Івана, нещасного Грицька з його скалічною ногою. Хрищусь вранці і дякую Богові, що дозволив мені прокинутись разом із сонцем, хрищусь лягаючи спати і тоді прошу Бога вибачити мені за кривду чи несправедливість, які, може, я кому вчинила. Але коли я кого кривджу, то де причини того шукати? В мені чи в дияволі? А якщо в дияволі, то чому його сила така велика, що їй не можу опертись?

— Не тобі знати.

— А кому? Якщо знаєте, чому не поясните мені? Виведіть мене на пряму стежку. Ні, не виведете, боїтесь!

— Мовчи!

— Так, таточку, боїтесь і життя і смерти, боїтесь Бога, хоч проповідуете його милосердя і доброту.

— Перестань!

— Пробачте, — Оксана стала перед батьком на коліна, — не гнівайтесь, таточку, вірте мені, я вас люблю.

Отець Порфірій дихав тяжко і нерівно, очі його були замкнені, підкружені синцями. Шия над білим, накрохмаленим комірцем червона.

— Залиши мене самого.

— Ви гніваєтесь?

— Залиши мою кімнату!

— Добре.

— Почекай, ще не йди. Я тобі виясню.

— Може, іншим разом... — Оксана бачила піт на батьковому чолі. Руки в нього трусилися.

— Добре. Іншим разом... завтра. А може ні, прийди за годину.

Оксана вийшла з батькової кімнати через передпокій на вулицю. Цим виходом вона рідко користувалась. Сюди ходили парафіяни з немовлятками на хрищення, на оповіді або, заплакані, просити похоронити когось із рідні.

Надя жила в сусідстві. Сиділа на веранді, зашкленій дрібними шибками. Побачила приятельку і підвелась, щоб відчинити двері.

— Що трапилось, Оксано? Плакала?

— Ні, але готова розревітись. Не питай нічого.

— Сідай.

Дівчата посідали на лавці. Повітря було зогріте пізньовесняним соняшним промінням, і бречання джмеля, що вслід за Оксаною залетів на веранду, заглушував пронизливий звук гострених на точилі ножиць.

— Чи той йолоп не думає вже забиратись? Нервує це мене...

— Він, мабуть, кінчає. — Справді, пані Оля, сусідка знавпроти, платила вже гострареві, пробуючи гостроту

ножиць на куснику шмати. Любцьо, синок її, пустився проводити нестару людину з круглим точилом на двох колесах.

— Хочеш принесу тобі води з медом? Швидше за-спокоїшся.

— Не хочу. А знаєш, чого я прийшла? От дурна я, як ти можеш знати? Ціла історія вийшла через того крестина Костика!

— Мала з ним перепалку?

— Ні. Він переказав татові таємницю наших професорів...

— О!

— Можеш справді дивуватись, бо ця таємниця торкається якраз тебе!

— Невже?!

— Так! Збираються ставити “Гальку” Монюшки. Головну роль мала б співати ти!

— О!

— Не окай без кінця, дратуеш мене!

— Все ж я не бачу причини для хвилювання!

— Це тільки початок справи, — і Оксана допитливо глянула на товаришку. — Надю, скажи правду, ти б погодилась?

— Не будь смішна! Де б я грала на польській сцені!

— Надя усміхнулась. Їй приємно було, що професори звернули на неї увагу. Може будуть просити, намовляти, але вона їм відмовить! Хай шукають солістки між польками.

— Я тебе не хочу переконувати...

— Я рішаю сама за себе. Та може не треба буде відмовлятись, може все це тільки Костикова вигадка.

Оксана відганялась від джмеля, що замірявся причалити на її ясну волоссі. — Пішов геть, проклятий, ще вкусиш! Ходім надвір, він вилетить за нами. — І вже надворі: — А знаєш, я мала з батьком ідіотську розмову. Ми зійшли на релігійні теми, і я тому старичкові, хай мене шлях трафить!...

— Не проклинай себе!

— Ти не можеш собі уявити, що я тому свяцеві наговорила на християнського Бога і його святих!

— Як ти могла?!

- Чи я знаю?
- Що ж ти йому казала?
- Казала, що несправедливий.
- Хто?
- Та Бог!
- А тато?
- Що тато? Терпів бідний.
- Ти справді дурна! Навіщо було таке говорити?
- Добре, свари мене!
- Чого я маю тебе сварити?
- Надька, я б часами тебе роздерла на дрібні шматки. Твоя сахаринова чемність денервує мене. Взагалі не уявляю собі тебе в своїй родині.
- І не уявляй, щось таке немудре виговорюєш!
- Скінчена ідіотка і Іван разом з тобою! Ходите за-кохані, як варяти, і думаєте, що ніхто про це не знає.
- Ти думаєш, що Іван мене кохає?
- Ніби сама не знаєш?
- Він мені ніколи в коханні не освідчувався.
- А ти йому?
- Чи ти здуріла?
- Я б освідчилась, якби любила.
- А коли б він тебе висміяв?
- То терпіла б. Приходи біля сьомої, підемо над ріку, поспіваємо.
- І Богдан прийде з гітарою?
- І Геник, і Стефа, і...
- А Іван прийде на вакації?
- Якщо десь там, у засвітах, не дістане посади і якщо, борони Боже, знову не арештують його, то певне прийде. А він тобі не писав?
- Ні, не писав.
- І він тобі ще не освідчився?
- Дурне питаєш!
- Розумію бідного брата. Це тому, що праці не може дістати. Скінчив ту дурнувату філософію, і що з того? А маєтку ми не маємо. Ніякого. Хата не наша, поле не наше. Всього пара коней, дві корови, кілька свиней та птиця. Братові студії і моя школа забирають увесь прибуток з землі, христин, похоронів. От погана річ хоронити людей. Навіщо люди вмирають?

— А навіщо родяться? Ти прекрасно засоціювала женихання зі смертю.

— Надю, не знаю, наскільки ти любиш Івана, але знаю, що він тебе дуже кохає. Коли був на Великдень вдома і довідався, що ти поїхала на ферії до Птасінських, то сказав спересердя: — І чого я приїхав?!

**

По закінченні сьомої кляси Надя провела вакації в гурті товаришок і товаришів на прогулянках у ліс, що сполучалось з вивченням місцевої топографії.

Стефа вже не була провідницею в “п'ятці”. Місце її перебрав синьоокий Влодко, який завів нову тактику навчання. Коли Стефа вказувала Наді, що треба робити й читати, то Влодко заохочував її до вияву власної ініціативи, сам чекав на пропозиції і проекти дії. Проте, він рідко скликав “п'ятку”, може тому, що вбили головного провідника Організації, полковника Євгена Коновальця. Мало хто догадувався, чому якраз московський агент замордував Коновальця, який перебував в Італії і директиви якого поширювались тільки на українські землі, окуповані поляками. Коли помста, то за що?

**

За підготовкою до іспитів Надя помітно схудла. Батько і мати турбувались її здоров'ям і заборонили вчитися до пізньої ночі. Не пізніше, як о дванадцятій, вона мусіла гасити світло і лягати.

Думку ставити оперу “Галька” директор школи покинув.

Китиці фіолетного бузку манили Надю до себе, жасмин п'янив ніжним ароматом, розцвітали вишні і вигравали вечірню музику хрущі. Кінчалась казкова весна, скінчилось навчання в школі. Писемні, відтак усні іспити, потиск долонь професорів з гратуляціями та атестатом зрілості.

Чи не правду казав професор історії, що гімназійні часи, це найкращі часи? За кілька років спільного перебування в одній клясі хлопці й дівчата заприятелювали і ділились між собою своїми турботами і радостями. І хай історія докаже кострубатим минулим, що поляки та

українці відвічні вороги. Спільна лавка стирала зуби не-нависти. Абсолювенти прощалися, обіцяли одне до одно-го писати, навіть визначили зустріч за десять років у тій же, гірнянській гімназії.

Надя виходить з будинку школи зі смутком, Оксана з радістю. На Оксану чекає біля брами русявий хлопець, нова симпатія. За Надею підбігає Ельза у великих чере-виках:

— Ти жалуєш за школою?

— Здається, що так. А ти ні?

— Де там! Щаслива, що позбулась науки, професо-рів, а над усе тих поляків, що так мені докучали. Нена-виджу їх! — При останніх словах Ельза зачепилась че-ревиком за кам'яну плиту у хіднику і трохи не впала.

— До холери! — голосно викрикнула і показала На-ді спід старого черевика, з якого звисала віддерта пі-дошва.

**
*

Оксана подалася до Кракова студіювати медицину. Надя мріяла теж піти на медичні студії, але батьки спро-тивились. Коли вони віддавали доньку до гімназії, то з тим наміром, щоб вона дістала лише загальну освіту. Навіщо їй якась спеціальність? Ще рік, два, вийде за-між — і вся наука пропаде марно. Надя матиме багате віно, знайде собі гарного хлопця, стане зразковою дру-жиною, а опісля матір'ю. А проте прохання Наді та її ревні сльози зломили опір батька, і він приобіцяв, що на наступний рік дозволить їй студіювати в університеті, але ні в якому разі медицину. — Медицина для сильної статі, — пояснював доньці. — Не хочу, щоб ти бабра-лась в людських кишках, як різник у свинячих. Чула?

— Чула, — мусіла відповісти донька, але свого рі-шення стати лікарем не змінила.

**
*

Іванка, пещена батьками з дитинства, звикла, що її химерні забаганки завжди виконувалось. Тепер "світо-ву огладу" набувала у фільмах і романах. Щотижня приїжджала візком до великого будинку кіна, сходячи з

візка манерично виставляла ногу і при тому любила, коли спідниця розвіталась на вітрі, що привертало увагу прохожих. Хоч польська інтелігенція звикла була до екстравагантних одягів і хоч мужчини, які звичайно менше розумілись на одягу, низько кланялись їй і цілували в ручку, польки бокували від неї. У них Іванка симпатії не здобула. Почуття пониження пережила вже на першій карнаваловій забаві, а коли на другій і Птасінський побачив слабо масковану нехить польок до своєї жінки, то обоє рішили більше на забави не ходити.

Птасінський щиро любив свою жінку. Вона полюбила його своєю свіжістю, красою, свободою поведінки, сміхом і навіть погрозами, що коли він її не кохатиме, то заподіє собі смерть. Погроза самогубства заімпонувала його мужеській гідності, якою він, не зважаючи на низький ріст, пишався аж до тридцять шостого року життя. Так, між Іванкою, чи пак, Ясею, бо так називав жінку Птасінський, і Ясеньком, бо так називала його Іванка, було аж двадцять років різниці. Ці роки поростали мохом забуття, і лише час від часу Птасінський розгортав цей мох, щоб поритись у споминах минулих, розгульних років.

Іванка настоювала, щоб кузинка зараз по maturі приїхала до неї, але Надя погодилась поїхати аж після празника Петра і Павла. Того дня мала бути забава в Народньому Домі, а до забави треба було приготувитись.

Колись, як Надя була ще малою дівчиною, пані Винницька сама шила й вишивала сукні для неї. В гімназії зобов'язував однострій, і тому по maturі треба було пошити цивільний одяг. Пані Винницька пішла до найліпшої в Гірному кравчині і замовила для доньки кілька вихідних суконь і одну балеву. Пішла теж до кравця Мера і замовила в нього осінній плащ зі сірої, крайової вовни і другий зимовий, з англійської матерії з коміром із білого лиса.

Кравчиня Кляузикова жила на передмісті в просторій хаті, що, крім веранди, кухні і спальні, мала ще велику світлицю. В цій ясній кімнаті працювали сама майстриня, дві її помічниці і п'ять учениць. Майстриня, дбайливо вдягнена, мала суворий вигляд. На її великому, закоцюрбленому носі зачепився цвікер в золотій оправі.

Сильні скла побільшували і разом звучували чорні очі, від погляду яких голови учениць і помічниць низько схилялись над шитвом. Незаміжня, хоч уже поза п'ятдесятку, і з надією найти добру партію, німкеня з походження, перейняла від батька витривалість, прецизність у праці і його віру. Кляузикова була цвінглісткою, а тому що в Гірному ніхто не визнавався на реформаторському вченні швайцарця Ульриха Цвінглі і сама Кляузикова давно забула, чого навчав її батько, що помер, коли мала вона чотирнадцять років, то дозволяла собі ходити до католицького костелу.

Надя від першої хвилини не злюбила Кляузикової і навіть боялась її. Коли мусіла йти примірювати сукню, просила матір, щоб супроводила її. Пані Винницька не дивувалась доччиній полохливості. Коли одного разу вона сама звернула була кравчині увагу, що сукня спереду дещо підтягається, то Кляузикова з маєстатичним виглядом півгодини доказувала, що цього бути не може.

Свою нову клієнтку майстриня оцінила з першого погляду. Була певна, що ця гарна чорнявка стане гідним носієм її мистецьких шедеврів. Оглянувши принесені матеріяли, поклала на стіл найновіший варшавський журнал мод. Надя висловила кілька своїх невідважних думок, пані Винницька свої відважніші, а пані Кляузикова на це заявила, що з принесеного матеріялу, тільки нею вибраний модель буде відповідний. Надя несміливо притакнула і Кляузикова взялася до нового замовлення. Пані Винницька звикла купувати добрі речі і звикла за них довго торгуватись. Тут вона, одначе, не посміла. Торгуватись з панею Кляузиковою значило вразити гідність майстрині.

**

Давньою звичкою української інтелігенції в містечку Гірному було в неділю, після читаної Служби Божої і проповіді, дефілювати по головній вулиці, так званому "корзо". На велику, співану Службу Божу ходили тільки міщани. Ця служба тривала аж дві години і інтелігентам видавалась надто довгою.

Перед вівтарем звичайно вірних було мало, нато-мість ближче виходу вони товпились, і ще не кінчалась

відправа, а вже старші хлопці-студенти, а за ними молодші, виходили. Перед церквою вони гуртувались і наставляли свої цікаві очі на жінок і дівчат. Мужатки долучувались до своїх чоловіків, а дівчата проходили мимо і розпочинали променаду по хіднику. Дівчата йшли по двоє, троє, взявшись попід руки і обов'язково в рукавичках, хоч би в найбільшу гаряч. За ними йшли пані з чоловіками і дітьми, а далі кандидати на чоловіків у до полиску вичищених черевиках.

Коли чоло променеди досягло будинку поліції, то перші ряди завертали, і тоді наступав найцікавіший момент: хоч не-хоч треба було глянути знайомим і незнайомим у вічі, вклонитись або відклонитись. Здавалось би, що вклонитись, то така проста річ. Скинути капелюха, то не була проста річ. Одні капелюхи піднімались високо понад голови, другі тільки ледь відслоняли чуприни або лисини, а декотрі спускались аж до колін власників, виписуючи півкола. При тому дехто з кавалірів чарівно усміхався, дехто робив серйозний вигляд, а дехто і відвертав голову. Вклонявся лише капелюх без лиця і очей його власника.

Дівчата вклонялись паням, звичайно з словами “добридень”, “цілую руці”, а кавалірам тільки хитали головами. На панях оглядали нові туалети, а між хлопцями шукали свого вимріяного.

Надя з полегшою зідхала, коли, повертаючись з променеди, доходила до будинку, званого Народним Союзом. Тут через фіртку був вихід на подвір'я, а далі на спортову площу, де була скічня, висипана жовтим піском, грище для відбиванки і шопка з руханковим приладдям та полічками, на яких складали руханкові однострої.

— Ненавиджу панчіх, а надусе підв'язок! Одного дня збунтуюся і прийду до церкви без пончіх. — Це Ганя Галан, синьоока приятелька Наді.

— Я тебе абсолютно піддержую, бо теж в літі не люблю вдягати панчіх. Що ти на це, Любцю, якщо на другу неділю прийдемо до церкви без рукавичок і панчіх? — Це Надя, виставивши ногу на шкуратяного кізла і зав'язуючи чорний, спортовий черевик білою шнурівкою.

— На мою думку, елегантна жінка і в будень му-
силь ходити в панчохах, — Люба, крім двох передніх ви-
стаючих зубів, мала ще чудові зелені очі і вирізнялась
смаком в доборі капелюхів і дорогих черевиків. Вона
працювала вже три роки бухгалтеркою в Народньому
Союзі і за малі гроші, що заробляла, вміла гарно вдяга-
тись і критикувати не тільки товаришок, але і старших
пань. Її довгого язика не одна дівчина побоювалась.

— Не люблю бути облутаною як конина в збруї, —
Ганя скидала квітчасту суконку з жоржети. — не люблю
коли денебудь мене щось тисне.

Надя вже вдягнула чорні, спортові штанята і білу,
трикотову сорочину з емблемою “Сокіл” на грудях. Дів-
чата вийшли за нею з передягальні і разом попрямували
на грище.

— Твій Генко, тебе, Ганю, ні на хвилину не покидає.
— Надя побачила нареченого Гані, що в панамському ка-
пелюсі чекав біля стовпа, готовий суддювати грачам.

— А твій Іван де тепер?

— Чи я знаю?

— І перед тобою законспірований?

— З якої рації він повинен переді мною звітувати зі
своїх поїздок?

— З рації любови.

— Ет, плетеш дурниці!

Ганя ступила у квадрат, зарисований білим вапном
на витоптаній мураві. Вона залюбки розпочинала гру.
Удар в м'яча, низом долоні, впевнений і сильний, не то
що у Наді. Надя звинністю тіла та бистротою зору надолу-
жувала брак фізичної сили, якої не бракувало здоро-
вій Гані.

Грище обступили глядачі. Вони одинцем і групами
приходили крізь фіртку з “корза”. Генко свистілкою дав
знак починати гру. У нього ще з дитинства покалічена
ліва рука. В цій руці під час Першої Світової війни роз-
зірвалася знайдена у полі граната. Син емеритованих
учителів, маломістечкових інтелігентів, він закінчив
правничі студії і відбував практику у знаного з великої
шляхетности, правдомовности і незарадности адвоката.
Проти волі батьків заручився з Ганею і подарував їй

перстень з невеличким смарагдовим каменем. Батьки його вже давно взяли “на око” чорноволосу, скромну дівчину, доньку приятелів Винницьких і вірили, що вона буде їхньою невісткою. Надя з повагою ставилася до Генка, так само Генко до неї. Надя знала, що Генко і Ганя любляться, а ті знали, що любляться Надя з Іваном. І тут панству Йовикам вдалося всякими інтригами тільки відкласти реченець шлюбу, а не зірвати його.

Генко, що бисто стежив за грою двох дружин спостерігав і докілья. Вже здаля побачив Оксану Калиневич з братом Іваном, і, коли вони наблизилися, потрійним свистком перервав гру.

— Хвилина уваги!

— Що таке? — відізналось декілька голосів.

— Пропоную доповнити обидві дружини з шістки до вісімки. Згода?

Нові грачі вийшли на грище. Калиневич станув біля Наді.

— Добрий день, Надю.

— Добрідень.

— Бачу, вже належиш до “Сокола”.

— Так, уже.

— Тішуся. — Він дивився на дівчину очима, повними любови. Вона, схвильована несподіваною зустріччю, змучена липневим, гарячим, безвітряним днем, приблизділа. На її носі виразно проступили дрібні цяточки-веснянки.

М'яч літав, падав, підскакував, а Генко пронизливо свистів.

— Надю, уважай, лови, підбий, ось так, добре!.. Ще раз! — Надя ловить м'яча на кінці пальців і відбиває його до Івана, що біля самої сітки. Іван з силою перекидає його на грище по другому боці сітки. Оксана, бо до неї м'яч був спрямований, не видержує сильного удару і м'яч падає на землю.

— Я протестую проти такого грання. Ви, хлопці, ще нам пальці поламаєте!

— Пальці може ні, але зап'ятки ти поламаєш, — пожартував зі сестри брат.

Оксана побігла до передягальні. За хвилину повернулася в спортових капцях і станула знову на грищі. Вона

любила спорт, любила пекуче сонце на синьому небі і любила Богдана Ясінчука, від якого перебирала твердий м'яч, іграшку дорослих людей.

Після відбиванки всі розійшлися на обід, щоб опісля піти на прогулянку до лісу. Місцем зустрічі була "Оаза", українська цукорня з морозивом і більярдним столом. Ця цукорня конкурувала з цукорнею жида Гальперна. Обидві вони стояли при "корзо", одна на початку його, а друга на кінці. Цукорня Гальперна просперувала, а "Оаза" ледве трималась. До Гальперна ходили жиди і поляки, а до "Оази" тільки українці.

Поляки вже навчилися від німців називати жидів паразитами, п'явками, що, мовляв, висисають з народу кров-гроші, але тому, що свої цукорні в Гірному ще не мали, воліли йти до жида, ніж до українця. Українці були для поляків грізнішим ворогом, бо хотіли відірвати свої землі від Речі Посполитої. Польща до Першої Світової війни була розчленована між сусідніми державами протягом півтора століття і тількищо починала своє державне життя. Відігриваючи пам'ять про старе королівство, заколихуючи себе піснями про "моцарство", "од можа до можа", перейняли ще від німців клич "дранг нах Остен". Змаг за землю між українцями-русинами і поляками-ляхами, що тривав віками, знову посилювався. Пиху і сваволю польських вельмож наслідували польські міщани, селяни, робітники, навіть кримінальники. Мізерний кишеньковий злодій-поляк згорда дивився на селянина-українця, що з діда-прадіда працював на своїй ріллі, плекаючи давні традиції і виховуючи дітей у любові до свого рідного.

О, ні! Поляк не переступить порогу "Оази", хібащо крізь двері або вікно загляне "шпіцель", щоб побачити її відвідувачів. Поліція мала на точному обліку українців Гірного, знала, хто, коли, з чим приїхав, хто з ким зустрічається, кохається, жениться.

Українці, що належали до Організації, знали також кожного місцевого "тайняка", знали навіть їхні звички, манеру ходи, гатунок тютюну, який вони курять.

Коли Іван Калинович після обіду заходив до "Оази", його уваги не могла поминути постать, що стояла, спершись плечима на сирій мур сусідньої крамниці.

— “Чи не стати тебе, гончий псе, на пару старих мештів — подумав він, — щоб я тебе не пізнав?! Поки не передягнешся до останньої нитки і не вигоїш останнього прища на своїй товстій пиці, не допоможуть тобі ні причеплені брови, ні вуса”.

Шпіцель, немов відгадував думку Калиневича, що вже переступив поріг “Оазиса”, сплюнув з люті прямо перед ноги елегантному панові з білою гвоздиккою в бутоньєрці.

Цей “тайняк”, Болеслав Шпунар, ненавидів призначену йому жертву, Івана Калиневича, люття скаженого собаки. Причиною ненависти були не національні мотиви, не почуття заздрости до аполлонської будови Калиневича, а те, що вже другий рік стежив він за ним крок у крок, їздив по цілій Галичині, але ніяк не міг призбирати обтяжуючих матеріалів. Два рази поліція арештувала Калиневича. Перший раз продержала його в тюрмі два місяці, другий раз тиждень, але за браком доказів нелегальної роботи, мусіла випустити. Може, коли б батьком Івана не був отець Порфірій, який жив добре зі старостою, бурмістром і ксьондзом-пробощем, то й без доказових матеріалів тримали б його у в'язниці або й вислали до концентраційного табору.

Поїздки Калиневича по Галичині були завжди легальні. Він, як член товариства “Просвіта”, цікавився працею хороших, театральних та інших гуртків, що маком розцвіли по всій Галичині. Він закладав по селах курси для неписьменних, доставляв книжки до бібліотек і підготовляв шахові турніри, бо сам був пристрасним шахістом. Попри цю працю він мав можливість зустрічатися з членами Організації і проводити з ними іншого роду роботу. Калиневич здалеку вивітрував конфідентів, і тому Болеславові Шпунарові, рід якого сягав в глибоке, малославне минуле міських волоцюг, не вдалося ще зловити Івана на гарячому.

Зібравшись в “Оазисі”, товариство не барилось і з гамором вибралося поза місто. Орест взяв кілька акордів на гітарі, і полилась пісня за піснею. Йшли понад рікою,

відтак зійшли на гірку, а там уже недалеко, ніби дрімав у недільному пообідді, ліс.

Надя з Іваном, позаду інших то співають, то сміються з веселих дотепів Генка Гринюка, то, побравшись за руки, дивляться одне на одного.

Вони співають, а серця їхні щемлять радістю зустрічі, впиваються живичним повівом смерекового лісу. Увійшли в лісову прохолоду. Невеличка галявина і листясті дерева. Присіли в тіні тремтливої осики. Під осикою трава, як килим, гладка, шовкова. Йдучи назривали суниць. Вони в Надчиній долоні і вона простягає одну Іванові. Іван бере її і кладе своїй дівчині між розхилені губи. Вона відчуває доторк його пальців, і щоки її паленіють.

— Бери! — Надя простягає Іванові другу ягоду. — Чому не береш?

— Поклади мені в рот.

Надя вагається.

— Чому не хочеш? Дивись як Оксана частує ягодами свого Богдана. Ти ж моя? Ну, скажи, що моя.

— Я думаю...

— Навіщо думати?! Треба знати, треба відчувати. Ти не відчуваєш, що ти моя, а я твій? Любиш мене?

— Мені здається, що я завжди тебе любила.

— А я цього не знав!

— Справді?

— Догадувався, моє серце. А тепер уже певен. Хочеться крикнути з такою силою, щоб це далеке, мовчазне небо почуло мій крик щастя, радості. А знаєш, Надю, небо холодне і байдуже до всіх людських радощів і горя. Чи не правда?

— Або я знаю?

— Ой, байдуже воно! Та хай собі, воно мені таке далеке, як і я йому.

— Воно не байдуже! Чи не бачиш як воно усміхається до нас?

— Справді усміхається! — Калиневич лежав на траві горілиць, простягнувши руки до неба, що синіло блиском його зіниць, — дякую, небо, що ти усміхаєшся до мене, дай пригорнути тебе до своїх грудей.

— Що ти верзеш? Як можна небо пригорнути?

— Отак, як я тебе зараз пригорну!

Надя, як сполохана сарна кинулась тікати. Бігла босоніж, бо черевики перед тим скинула. Калиневич швидко її наздогнав, вхопив в обійми і на очах всього товариства впився в уста дівчини.

— Браво, Іване! Хвалю, молодець! — це гостроносий і бистроокий Влодко Гринюк, недавно одружений з Стефою. Вони обое, сиділи у великому крузі веселого товариства біля розстеленої на траві скатерті. На скатерті канапки, солодоші, овочі і вино.

— Пані, панове, вибачте за спектакль! — Калиневич підхопив дівчину на руки, підійшов з нею до гурту і тут поставив її, засоромлену, бліду, на широкий пень. Надя стояла зі спущеними руками в простій, батистовій суконці.

— Панство, п'ємо за новозаручених Івана Калиневича і Надю Винницьку! Чи не так, Іване? — звернувся Влодко Гринюк до Калиневича і подав йому чарку з вином.

Калиневич не відповів. Дивився на дівчину, з втупленими вниз очима. Вона відчувала дрожачки від рожевих пальців ніг аж до губ, які мимо її волі розтягнулись мов до плачу.

— “Чи не брутально вчинив я супроти неї, цілуючи перед усім товариством”? — подумав Іван. — Ні, Влодку, не буду пити. Надя цього не хоче.

— Чи ти ошалів?

Калиневич віддав Гринькові чарку і відійшов. Пустився в глибину лісу.

— Панно Надю, що ви на це? Як вам це подобається?

— Дівчина не знала, куди очі подіти. Вона найрадше зіскочила б з пня і втекла, заховалася у ліс. Несміло піднесла очі на Гринюка, далі на Стефу, що поблажливо дивилася на неї з-поза окулярів, опісля на Оксану, що видимо гнівалася на неї і навіть відвернулась.

— “Вона б тепер роздерла мене на шматочки”, — промайнула у Наді думка, і Надя простягнула руку до Гринюка.

— Пане Влодку, дозвольте чарку. Я вин'ю перша!

— Іване, ти чув?! — відгомоном понеслось по лісі.

Калиневич оглянувся. Надя піднесла чарку і пригнулася. Тоді він, не вірячи своїм очам, підбіг до неї, відібрав чарку, допив решту вина і поцілував дівчину у вогкі уста.

**

e

Це було вчора. А сьогодні Наді зі своїм нареченим Калиневичем, з іншими побратимами й посестрами вже раннім ранком над рікою.

Почали від легкої руханки, далі скоки вгору, вдовжину, кидання диском, стусан кулею, мет ратищем, біг на шістдесят та сто метрів і нарешті — плавання.

Плесо ріки грається першими променями сонця, які закрадаються на нього крізь вербове віття. Вода холодна, як і сам ранок. Хлопці вибігають на високий берег і скачуть у глибінь. Деякі з дівчат теж, між ними й Оксана. Надя не скаче, вона поволі спускається з берега, а тут вже Івась біля неї, ловить за ногу і тягне у воду. Надя кричить, пручається. Та це тільки хвилинка, і вона вже пливе, сміється.

Ось товариство вже вертається додому. Надя й Іван, взявшись за руки, йдучи по конюшині, шукаючи в ній щастя-травинки з чотирма листочками. На фіолетових квітах, що напиваються ранньою рососою, вже тріпочуться джмелі і бджоли. Далі місток через ріку. Доріжка під високими липами, одна вулиця й друга і вже Надина хата. Розходяться. Більшість заходить до своїх хат передягтись, щоб іти до праці. Надя ні. Вона випиває горня гаярчого молока, йде у свою кімнату і лягає в ліжко.

**

Хоч приповідка й говорить “не все в середу Петра”, то таки в середу, ще з ночі, до Гірного з’їжджалися прочани всіма шляхами. З ближчих сіл ішли пішки, придорожніми та пільними стежками, дивуючи сонних перепелиць. Біля трибанної, нової церкви, як і довкруги неї і далі аж до передмістя на відпустників-прочан чекають крамарі, порозкладавши страгани і розміщуючи на них

свої товари. Сваряться за найкращі місця жебраки. Містечко Гірне прокидалося від незвичного руху.

У різьблених з дерева, темних сповідальницях священники, сидючи на низьких лавочках, сповідають. З двох боків густих краточок сповідальниць розтягаються ряди здебільша старших людей, які пригадують свої гріхи та обдумують, як би то про ті грішні вчинки сказати священникові так, щоб не видалися вони йому дуже страшними. Перед вівтарями відбуваються відправи. Правляться по-декілька одночасно. Перед престолом Серця Ісусового, перед престолом Йосафата і Матері Божої з Дитятком і з пробитим серцем. Дзеленькотіння дзвіночків з закутин храму переплітається з ударами сердець у великих дзвонах.

Дехто в екстазі вслухується в ті дзвони, співзвучні з трепотом власного тіла, що по сповіді, очищене від земської скверноти, оновилося, стало ліпшим, як було вчора, як було кілька хвилин тому. Дівчата у вишиваних сорочках, обвішаних разками скляних пацьорків, красих спідничках і гаптованих жупанах, схиляють заквітчані голівки і злегка вдаряють чолом об кам'яні плити. Старші жінки вдаряють поморщеними лобами сильніше, ревно моляться, задивлені в образи святих. Чоловіки, прощаючи всі провини своїм ворогам, вільні від гніву, лукавства і задрости, з розмахом вдаряють лобами об долівку і сумлінно рахують на пальцях рук число поклонів і відмовлених молитов.

Ті, що вже **висповідались** і заприщачались, виходять. Назовні двома рядами розсілися прошаки. Їх понад сотню. Сліпці, безрукі, безногі, на милицях, у візочках, виспівують і викрикують молитви за грішні душі живих і померлих. Це не обивателі Гірного, це нещасливці різних національностей і з різних місцевостей, які знають молитви на церковно-слов'янській та латинській мові і так, як сьогодні під церквою, так завтра під костьолом простягатимуть руки по мізерну лепту. Прочани кидають свою милостиню здебільша тим, які найбільше вражають своїм каліцтвом. Сліпий лірник крутить корбу своєї ліри і високим фальцетом виспіває: — “Дайте, не миняйте, помолимося за грішну душу” — ... і коли дрібний мідяк дзеленькне на дні пощербленого горняти, пе-

рекидає його у завішену на плечі полотняну торбу. І знову: “Дайте, не минайте, Богородице Діво... помолиось за душу”...

У віддалі вже кількох кроків починались турботи прочан за земське. Спрагнені підходили до продавців содової води, дітям купували морозива і до содової води казали долити цитринового або малинового соку. Старші на таку розкіш рідко собі дозволяли. Там, на передмісті, у фірі під переднім сидженням чекає хліб, сало, яйця, сир, а декого й пляшка горілки. Дітям сьогодні навіть скупі не жаліють, — хай поласують, празник бо. — І купують для них завішені на дрючках під цельтовими дашками страганів різки медяників, облитих різнокольоровими люкрами з образом святого Йосафата у формі серця, святого Антонія з дитятком Божим на руках чи святої Терези з лілеєю у молитовно зложених руках. Діти завішують намиста з тих медяників на шийки, які рожевіють з-під кольорових стяжок, і зривають їх одного по одному, не дбаючи, що хвилину тому ці солодощі манили до себе мух, бджіл і джмелів.

Дівчата, що вже вміють читати, переглядають молитовники в чорних, полотняних обкладинках із золотими написами, витягають з зав'язаного різка білої хустинки подаровані мамою гроші і купують вервиці, дзеркальця, стяжки, намиста, що виблискують яскравими барвами.

Поважні селяни в сіряках, яких не годиться скидати, не зважаючи на спеку, прямують до крамниць. Сьогодні великого торгу немає, але трохи цвяхів, підшви до чобіт, ремінь, сокиру, пилу, долото чи шнур треба при нагоді купити. Молодші вишуковують по страганах батистової, а здебільша перкалевої матерії. Торгуються, і здається, коли б крамар зажадав найменшу ціну, то вони давали б тільки половину. Дівчата ще соромляться торгуватись. Вони теж у довгих, кольорових спідницях, у вишиваних фартушках, чорних оксамитних жупанах та льняних або конопляних сорочках. Оці сорочки з вишиваними рукавами! На них, дрібним, дрібним хрестиковим стібом або низинкою повишивані то квіти, то геометричні узори. Більшість від зап'ястка аж на рамія, де вже ховається сорочка під жупан. В узорах рукавів проявляється естетичний смак вишивальниці.

Дівчата проходжуються в натовпі, витираючи піт з лица, бо сонце пече і безвітряний, липневий день не дихає прохолодою з-під дерев, що причаїлися по садах. Тяжкий одяг додає тепла розігрітим дівочим тілам, але вони про це не дбають.

А скільки тут гарних, здорових парубків-зальотників, що заглядають у вічі карооких і синьооких красунь. Дівчата підсміхаються і розкидають довгі стяжки по плечах або загортаються кокетерійно червоними чи синіми биндами. Хлопці до них підморгують, ніби кажучи, що в биндах чи без бинд вони їм подобаються.

Картяр-шахрай на перекинутій горі-дном скрині переміщує карти і вигукує: — “Два виграє, один програє, спробуйте щастя, щастя само пхається вам у руки! Два виграє один програє!” — Біля картяра стоїть його партнер і ніби пробує щастя. Він звичайно виграє, але глядачі не втаємничі у спільному ділі тих шахраїв. Хлопці також пробують щастя і — програють. Пробують ще раз — і ще раз програють. Знеохочені відходять, а їхні місця займають другі. Картяр збирає жнива.

Циган на грубому ланцюгу тримає бурого ведмеда, а ведмідь вдаряє лапою в бубон. Біля ведмеда зібралась дівчора і радіє музикальністю ведмеда. Далі під жовто-зеленим, круглим дахом карузелі, на лавочках розгойдані, розсміяні діти і молодь. Ех, коли б не треба було платити за приємність гойдання на карузелі, то до вечора на ній забавлялися б!

У викрики крамарів, що захвалюють свої товари, вигуки картяра, удари в бубон бурого ведмеда, монотонний звук менуету катеринки, в якій захована тайна долі людей і яку то витягає за гроші синьо-пера папуга, з повагою вколихується гудіння церковних дзвонів.

Церква серед міста, на невисокому горбку з квітучими липами. Під деревами тінь і в її прохолоді вже дехто подрімує. Не дримають прошаки, ті ще сподіваються дещо нажебрати, хоч відправи вже скінчились. Праворуч церкви вулиця з крамницями, далі ратуш, базар і все вкрити незчисленим людом. Ліворуч церкви доми в садах. Хоч і тут вулиці заповнені фірами, але люду тут менше.

За загальною метушнею нікому було поцікавитись вісьмома непідготовленими особами в полатаних штанах і брудних сорочках. Вони діставали останні інструкції від свого провідника. Їхнім ватажком був парубок, що почастивав свою “бригаду” папіросами зі срібної папіросниці. Вони прислинили папіроси до нижчих губ, насунули кашкети на очі, руки повсували в кишені штанів і, розпихаючи людей ліктями, просунулися в празникову гущу. Бійка вже висіла на волосині, але нікому й на думку не прийшло, щоб хтось посмів у празниковий день її розпочинати. Бійка, що перейшла в криваву різню, розпочалась, і ніхто не довідався, що було її причиною. Певним було те, що ватажок вісімки з розмаху вдарив по лиці хлопця у вишиваній сорочці з перекинутою через плече блюзкою. Кров з носа покапала на густо вишиту льняну сорочку і напасник задоволено зареготав. Пробуючи силу в лівому кулаці, він ще раз ударив уже закривавлене лице, а його “бригада” кулаками, озброєними в металеві наконечники-боксери почала бити кого попало.

Жінки й діти заверщали, і навіть ведмідь перестав лупити в бубон. Вісімка зразу не зустріла опору і кинулась розкидати і нищити добро на страганах. І тоді хлопці-українці пішли в протинаступ, хоч не мали озброєних “боксерами” кулаків. У ту мить вісімка блиснула ножами. Ватажок тепер уже реготався, він скочив зі стола страгана і ударом ножа повалив чорноволого хлопця з густими бровами. На площі лежало вже декілька поранених, коли з’явилося двох поліцистів. Вісімка, в якій люди пізнали лише ватажка Бутрина, нагло зникла.

**

Стахо Бутрин, крім своїх сорока років, нічого корисного в житті не осягнув. Свою кар’єру починав він з викрадання курячих яєць у сусідів, відтак курей, сала і ковбас з комор заможніших людей. Батько, пожежник при міській управі, заробляв всього лише тридцять золотих місячно, а мати, переконана в надзвичайних здібностях одинака, не випитувала його про походження приношених продуктів і речей. Згодом Стах перестав при-

носити дарунки матері, коли навчився виломлювати колідки по крамницях і вже мав свою братію, з якою ділився награваним. В літі сховищем для Стаха були кущі лози і високі шуварі над озером побіч монастиря Бернадинів, в зимі він звичайно пересиджував в тюрмі. Після одного з довгих “відпочинків” про Бутрина в Гірному призабули, і коли він по десяти роках пройшовся вулицями Гірного, його ніхто не впізнав. Бачили його в товаристві Ясінського, високого, червонолицого поліциста. Коли б мати не похвалилась сусідам, що цей панок у чистій сорочці, в штанах піднятих під колінами і в кратчастій шапці її рідний син, то ніхто б у це не повірив. Чоло Бутрина вже помережалось зморщками, очі прикрили цвікери, під задертим носом в трикутник підстрижений рижий вус. Панок з виду не найгірший, тільки кінчик лівого вуха відрізаний. Ніхто зі сусідів Бутриної не наважився поспитатись, при якій нагоді син втратив кінець вуха, а коли б і спитав, то вона не пояснила б, бо й сама не знала. Вона боялась гнівити свого сина.

Метаморфозі Бутрина мало-хто дивувався, а ті, що дивувались, шукали її причини. Виясненням, бодай здогаданам, були поголоски, що Стаха дехто бачив у товаристві не тільки Ясінського, але й самого комісара поліції. А були й такі, що бачили його, як виходив з брами дому пробоща. Всі знали, що пробощ Шукальський вишукував податливі українські душі та й переписував їх з грецького обряду на латинський. В костьолі вони ховалися в сутінках, бо соромились, але з часом звикли і ставали ніби рівноправними поляками. Таких, звичайно бідних і неосвічених людей було в Гірному не багато. Пізніше Шукальський зацікавився тюремними мешканцями і почав навертати тих грішників на “праведну путь”. Стах Бутрин прихилив собі серце пробоща, по виході з тюрми удостоївся бути гостем в ксьондзівському домі, а згодом винайняв собі окреме мешкання, бо матирина хата вже вросла одною стіною у грядку з цибулею. Так, Стах Бутрин із злодія і грабіжника став одним із тих многонадійних громадян, яких моцарствова Річ Посполита потребувала і оплачувала.

**
*

Про випадок польських бандитів на прочан довідалися гості на обіді у отця Калиневича.

У великому сальоні з намальованими трояндами на синіх стінах було не холодніше, як надворі. Два дуби, хоч і затіняли плаский дах північного крила присадкуватого будинку, не обнижували температури при столах, де тридцять священників насичувались витворами доброї кухні. Коли отець Калиневич розповів про відпустову пригоду, то у загальному гомоні тільки найближчі його почули. У відповідь слово забрав староста. Дожовуючи шмат індичої грудини він поклав мережану серветку побіч тарілки з салатою і висловив своє обурення. Після того десять хвилин торочив про потребу мирного співжиття українців з поляками. Голови гостей перехилялись то наліво, то направо, питали одні одних, в чому справа. Не всі зрозуміли, про що йдеться, а бурмістер вголос непокоївся долею деревцят, позасаджуваних вздовж дороги. Адже їх могли поламати під час бійки.

**
*

Забава розпочалася о дев'ятій вечора. Оркестра заграла перший фокстрот, і кілька пар притулились одна до одної та й потягли ногами по підлозі, посипаній дрібно-різаним воском. “Забавова зала” — це був колишній магазин Народньої Торгівлі, кооперативи, яка добудувала тут невеличку сцену.

Надя прийшла з батьком і матір'ю. Пані Винницька ще раз поправила доччину зачіску і штучну, жовту гвоздику, припняту до своєї чорної, довгої сукні, а батько пішов на сцену. Там старші панове грали в карти. Крім століків для гри, що тісно тулились на невеличкій сцені був тут ще й буфет з канапками і напоями. На сцену треба було виходити приставлюваними східцями, за якими примістилась оркестра: піяніно, три скрипки, флейта, трубка і великий бубон. Оркестранти по одному будуть залишати цей аматорський зліпок, щоб потанцювати зі своїми дівчатами чи жінками.

Стіни залі нерівні, потріскані, з плямами цвілі, які позакривали тепер килимами і силуетами паперових постатей у циліндрах, що вклоняються паням з коронко-

ваними парасольками. Від стін тягнуться попід стелю паперові стяжки в центрі зчеплені у формі великої, різнобарвної квітки. Світло ладає з рефлектора з-поза оркестрантів. Перед рефлектором колесо на стояку, і флейтар, а zarazом диригент оркестри щокілька хвилин крутить це колесо, і тоді на залю лягають сині, червоні, фіолетнаві, золоті та зелені смуги світла.

Пані Винницька, хоч тільки два роки недораховувала до сороківки, була свідома, що час її гулів минувся. Її коротке дівування промайнуло, як хвиля, в завірюсі Першої Світової війни, та, хоч не маючи досвіду, дає останні вказівки доньці, вдоволена з того, як вона тримає голову і як граційно, з невимушеною усмішкою вклоняється старшим паням.

Надя не сказала батькам про свої заручини з Калиневичем. На її думку, це не були справжні заручини. Він повинен прийти до її батьків, офіційно попросити їх про її руку і обмінятись з нею перстенями. Надя сподівається, що він це зробить, може, в суботу, неділю. Тим часом слідкує за парами, які проносяться повз неї, і не знає, куди подітись. Хіба втиснутись у стіну, щоб не заважати танцюючим, яких уже повна зала? А Івана як не було, так і нема. Оксана вже відтанцювала кілька танців із своїм Богданом і присіла на порожнє крісло біля Наді.

— Іваська ще нема?

— Ні.

— Де ж він? Ми разом виходили з дому. Його ще покликав тато, але щоб так довго... Богдане, затанцюй з Надею. — Наречений Оксани вклонився.

— Дякую, пане Богдане. Мені справляє приємність дивитися, як танцюють інші. Танцюйте з Оксаною, вона любить танго, а я, признаюсь, не люблю його.

Знову крісла під стінами спорожніли, а Надя сиділа сумна. Так багато вона від цієї забави сподівалась! Передусім вразив її мізерний вигляд самої залі, до якої треба входити з вулиці через полупану браму і підвір'я.

Пан Винницький побачив засмучене доччине обличчя. Він зійшов по східцях на залю і вклонився своїй улюблениці.

— Станцюєш зі мною?

— З приємністю, таточку, — і подала батькові руку в білій, довгій аж по лікоть рукавичці.

Танцювали вальс. Винницький з підкрученими вусами і в смокінгу держався шттивно і танцював добре. Надя перехилила голову в чорному ореолі кучерів, усміхалась до батька, а батько усміхався до неї. Перед ними уступались, давали місце, навіть дехто приставав, щоб приглянутись.

Пан Винницький для декого в Гірному був дуже важною, статочною людиною, для декого — багатієм-скупарем, ще для декого — щедрим громадянином, а просто диваком для інших, але тих було найменше.

Про дивацтва пана Винницького найбільше могла б розповісти його дружина, але вона того не робила. Першим дивацтвом пана Винницького було вдосконалювання азбуки, надзвичайно легкої для вивчення. Цією азбукою він писав свій денник, і коли б комусь вдалось зацікавити цим письмом людство, то воно багато на тому скористало б. Перша буква в азбуці “а”, вплетена в золоті жилки листка, з якого скапує брилянтова роса, красувалась і тепер на шовковій кляпі смокінга. Листок вистав з в'язки пруття. На цю в'язку зчаста натякав знайомим пан Винницький, пояснюючи, що це в'язка князя Ярослава Мудрого.

— Якщо ми, українці, — казав він, — будемо міцно, разом держатись, будемо зв'язані між собою, як це пруття, то ніхто з чужинців нас не поборе.

— Але ж українці живуть у злагоді, — висловились Надя, коли батько причіпляв до її суконки копію цієї відзначки-листка.

— Мало ще знаєш. Пошматовані незгодою як жалюгідне дрантя жебрака.

— Не сьогодні, таточку! Серед нас... прошу, не дивіться на мене таким гострим поглядом, правду кажу. Ми живемо тепер однією ідеєю, ідеєю боротьби за самостійну Україну!

— А засоби?

— Та... та засоби може й різні. Мусять бути різні!

— Коли ці засоби наставлені одним проти одного і самі стають ціллю боротьби...

— Так не є!

— Дай, Боже, щоб ніколи й не було, але..

Надя вірила в силу свого покоління, вірила в об'єднання у спільній ідеї творення добра для свого народу і боротьби для досягнення незалежності України.

— Наші предки помилялись, але ми вчимося на їхніх помилках. Ох, таточку, ви не знаєте, скільки запалу... ви мені не вірите?

— Хотів би вірити...

— Не заперечите, що коли є воля...

Пан Винницький не перечив. Він любив дискутувати з донькою, взагалі любив дискутувати, а тому що охочих до дискусії з ним було мало, то він задовольнявся розмовами з донькою, звичайно кінчаючи кожну розмову словами: "Дай, Боже, щоб ти, дитино, ніколи в житті не розчарувалась!"

Про християнського Бога і науку про Нього пан Винницький мав свої думки, з якими, одначе, крився від людей. Трохи ознайомлений з наукою Конфуція, Будди і Сократа, мав застереження до християнської Церкви, хоч Христова наука йому подобалась. Вірив у Христа як у великого реформатора, що болів над долею свого поневоленого народу, якому служив і який засудив Його на смерть. Коли б пан Винницький познайомився був з філософією Жан-Жака Руссо, то певно вона йому найбільше сподобалась. Для нього фізичний світ був наслідком невпинних катаклізмів і метаморфоз, як вислідом великої доцільності. Не погоджувався з тим, що тільки люди мають душу, бож добачав її і в паростках рослин і в очах бровка, припнятого біля буди.

Бровко ранком вилазив зі своєї буди, щоб привітатися з господарем і показати йому свою відданість і покірність. Одним стрибком стрибав на його груди і радісно, скавулячи, перебирав волохатими лапами по цельтовому, робочому фартуху. Знав, що його пан не любить лизання-поцілунків, а його так кортіло потягнути шорстким язиком по неголсній щоці. Того вияву ніжності пан Винницький не любив, брав напружені собачі лапи і скидав їх зі себе. Привітання закінчувались коротким запитом пана: "Що? Злодія не було? Спав добре?"

Часом кидав Винницький свою звичайну роботу і брався працювати над виготовленням моделі "перпетум

мобіле”. Декілька таких моделей уже стояли на піддашші. Бувало, вилізе туди по стрімкій драбині котрийсь із челядників і посміється з невдалих машин.

Тихцем насміхалися челядники зі свого майстра і тоді, коли помагали йому копати попід стінами майстерні рівчак і вкладати в нього грубу руру. Та рура починалась від бляшаної печі, наповненої трачинням. Гаряч із жевріючого трачиння проходила по під трьома стінами і виходила у димар. Цей винахід увінчався повним успіхом і робітники подивлялися вигадливістю свого майстра, бо він мінімальним коштом, тільки спалюючи трачиння, одержував стільки теплової енергії, що їм приємно було працювати у величезній майстерні протягом довгої зими. Пан Винницький хотів був і в своїй хаті запровадити таке центральне ogrівання, але його консервативна жінка категорично проти того запротестувала. Вона любила взимі вигріватися біля кахлевої печі, прислухаючись, як гуде вітер у комині. Винницький не настоював, але мав інший плян, з яким ще не зраджувався перед жінкою і донькою. Винницький почав будувати нову хату, придане доньці, в якій думав застосувати свій винахід.

Нову хату будував Винницький на площі за садом. Купив її недавно, вже розібрав старі мури будинку, в якому колись приміщувалась пошта. Власницею площі будинку була пані Кунц, вдова по військовому старшині, яка переїхала жити до своєї доньки. Вона не цікавилась ні тим, що в мурах старого будинку, крім мишей, загніздилися і лилики, ні тим, що сад-площа заростала хащами і дикими деревами, ні тим, що ті дерева, виростаючи, простягали своє віття понад землею Винницького. Довго обурювався Винницький недбальством власниці запущеної площі, і коли пані Кунц трикратно зігнорувала прохання привести ті дерева до порядку, власноручно позрізував гілля, що звисало над його садом, а вздовж паркану перекопав їх коріння, що поширювалось на його садибу.

Розлючена “нечуваним хамством”, так бо назвала власниця площі учинок Винницького, подала справу до суду. Суддя з писарем і адвокатом вийшли поглянути на місце “злочину”, щоб розсудити справу між позовницею і позваним.

Адвокат позовниці, початківець у жонглюванні параграфів кримінального кодексу, жалів, що на розправу зійшло мало слухачів. Він хотів великого спектаклю. Пан Винницький, певний своєї правоти, не взяв адвоката і розповів, як то він позрубував гілля. На це адвокат відповів: “Ми це бачимо, доказ перед нами, як на долоні”. З поміччю прийшла йому жінка, але тому, що і вона дуже хвилювалась, то суддя не зрозумів, що саме позвані мають для своєї оборони, і тільки розвів руками.

Надя ніколи в житті ще не бачила судового процесу. Вона вилізла на пліт і мовчки спостерігала дію, що розігравалась перед нею. Її здивувала несміливість батьків, і переконана в абсолютній правоті свого батька, просила суддю, щоб дозволив їй висловитись як свідкові.

Суддя, який сидів за невеличким столом в тіні густолистих в'язів, вважав справу малої ваги і вже замірявся був винести присуд, грошову кару Винницькому, коли його не так здивувало, як розвеселило прохання дівчини.

Семиклясниця, Надя була тоді в сьомій гімназійній класі, рівним, спокійним голосом з'ясувала конечність охорони овочевих дерев в саду свого батька. Грубенький, з подвійним підборіддям суддя уважніше глянув на дівчину і навіть притакував їй головою. Підбадьорена цим Надя піднесла голос. Суддя скинув окуляри, протер сині, невеличкі очка і подався усім тілом вперед. З плота дивились на нього тепер аж чотири волошки, а подвійний ротик ніби витягувався, як у пташки, що хоче пити. Суддя знав, що коли накладе окуляри, то волошки збіжаться в одну пару очей, але він бавився видом роздвоєних образів дівчини, її матері і самого Винницького, який підійшов до дочки і шептав їй щось у вухо. Надя не слухала батька, а вже пригадувала, як ще малою дівчинкою дивилась, як то батько вкопав стовпи для плота, як цей пліт ставив, а тепер він уже знищений сусідніми деревами і злодії приходять на їхню садибу, зривають овочі з дерев, виноград і помідори.

— Пане судде, ця панночка наводить несуттєві докази. Прошу відібрати їй голос! — відзивався адвокат.

— Що ви сказали? Доказів треба? — суддя зачепив за вушка окуляри. — Панночка має поважні докази.

Адвокат заколихався на зап'ятках своїх черевиків.

— Пане судде. Переконливі докази дала позовниця. Позрізуване гілля, свіжоперекопана земля.

— Ваша правда, дорогий колего, але правда також по стороні цієї панночки. На чому ви скінчили? — звернувся він до Наді.

— Я говорила про шкоду, якої зазнають мої батьки через те, що площа пані Кунцової стоїть пустою. Батько мій хотів цю землю купити, але пані Кунц відмовилась продати її українцеві. Вона сказала, що тато “русінсьвіня” і що землю продасть тільки полякові або жидові.

Протяжне “о-о-о!” було відповіддю судді вже не на оборону, а на обвинувачення Наді. Адвокат перестав колихатись на зап'ятках і одним стрибком опинився біля позовниці. Писар з піднесеними тонкими бровами вагався, чи записати це оскарження в протокол. Це вагання не минуло уваги судді. Надя пробувала далі говорити, але суддя перервав її. Він дав слово адвокату. Суддю непокоїли джмелі і бджоли. Кілька вуликів у саді Винницького визирали з-поміж малинника, і суддя почав їх рахувати. Нарахував шість. А потім згадав, що вдома чекають на нього сирні налисники, і закінчив розправу.

Пані Кунц, у сирій, довгій спідниці, задріботіла малими ніжками у шнурованих черевиках, підбігла до судді і мовчки зупинилась. Писар прочитав їй перебіг розправи.

Винницький з жінкою здивовані дивились і не знали, чи дякувати судді, чи гідно попроситись. Адвокат підійшов до плота і простягнув до Наді довгі пальці.

— Що ви думаєте студіювати після матури? — а коли Надя усміхнулась на цей дивний запит, додав: — Студійуйте право. З вас буде добрий адвокат.

Незабаром після розправи Винницький дістав листа від Кунцової з проханням зайти до неї у важливі справі. Вона запропонувала йому купити площу і почастувала чаєм з вишневою конфітурою та свіжими тісточками. На прощання Винницький не поцілував простягнутої руки, але чемно вклонився Кунцовій, і вона йому помахала рукою.

Ще до зими розібрано старий будинок, і волоцюгам прийшлося шукати іншого захисту. Привезено сорок ти-

сяч рудої цегли і загашено вапно у глибокій ямі. Навезене добро пильнував Бровко, обов'язки якого подвоїлись. Пліт, з якого Надя обороняла справу батька, знято, а натомість поставлено новий з фронту закупленої площі.

**
*

Ще не відпровадив батько доньки на крісло біля матері, як музики заграли фокстрот.

— Вибач, доню, цього танку я не вмію танцювати.

— Не треба, таточку. Дякую за чудовий вальс, і прошу до даменвальсу.

— О, даменвальс належить мені! Тато ще вдома обіцяв його. Ми колись були найкращими танцюристами на забавах — звернулася пані Винницька до сусідки в синій, тафтовій сукні.

— Чи дозволите станцювати з вами, панно Надю? — вклонився перед Надею Влодко Гринюк.

— З приємністю.

— Ви сьогодні прекрасні. В лісі були як мавка, а тут як князівна.

— Ви дуже чемні.

— А ви, здається, сумні. Де Іван? Уже виїхав?

— Ні...

— Чудово танцюєте! Де навчились?

— У себе вдома, з кріслом у руці. Іншого партнера не мала.

— Жартуєте!

Обоє засміялись.

— Чи ви не хотіли б грати в нашому, просвітянському театрі?

— Не знаю, чи зумію.

— Чому ні? Яку б ролю хотіли?

— Не знаю, ще ніколи на сцені не виступала.

— Ви, здається, граєте на скрипці. Не хотіли б взяти участі в концерті?

— Це неможливо! Слабо граю.

— Тоді з деклямацією виступите. Згода?

— Не знаю.

— Хто ж має знати? Може я?

— Може...

— Добре. Тоді я за вас буду говорити. Ви будете і деклямувати на концерті, і грати в театрі. Договорились?

— Хай буде.

— А ось і Іван Калиневич уже на залі!

Наді не треба було цього казати. Вже хвилину тому помітила вона нареченого. Він вищий від інших, і вона зразу його побачила.

Наступний танок — танго. Надя танцює тепер уже з Калиневичем. Мовчки притулилась до нього, нічого не питає. Ох, коли б цей танок, цей вечір, музика тягнулися в безконечність! Наді так легко, здається, зараз злетить у повітря і понесеться разом з коханим понад людськими головами далеко, далеко. Сама не знає куди, але дуже далеко, щоб уже ніколи не розлучатись.

Пані Винницька зайнята сплітками, в які втаємничує її пані в синій сукні, що зі схрещеними на повних грудях руками живо водить за Надею і Калиневичем очима. Пані Винницька теж уже запримітила, що донька сьомий танок танцює з Калиневичем, і це її почало хвилювати.

Надя в біло-голубій сукні, що від стану густими, дрібними фальбанами спадала до землі і в танку розвівалась широким віялом, не думала про те, що мати незадоволена з її поведінки. При сильному світлі рефлектора її сукня ще більше голубіла, при жовтому і зеленому — зеленіла, а при рожевому й червоному — фіолетніла. Іван пробував щось говорити, але вона не дозволяла.

— Не треба, Івасю, прошу, ну, мовчи!

— Маю тобі так багато сказати...

— Іншим разом.

— Завтра від'їжджаю.

— Буду чекати...

І знову мала перерва. Музикам треба відпочити. Пари потяглись до буфету.

— З'їси солодкого?.. А може вип'ємо вина?

— Ні, нічого не хочу.

— Тут гаряче, ходім надвір... — Калиневич узяв дівчину під лікоть, і вони попрямували до дверей. Він має їй стільки сказати. Він заручився з Надею привсе-

людно, але не формально. Йому треба попросити Надіних батьків про дозвіл на вінчання. І це його турбує. Хто він? Йому вже двадцять шість років. Скінчив філософський факультет, подав прохання до декількох шкіл, щоб прийняли на працю. Вніс прохання до кураторії. Але нізвідкіль відповіді. Здається, що праці в державній школі не дістане. Є, правда, декілька приватних українських шкіл, але кандидатів на працю в них стільки, що молодий професор і не звертався до них. Коли б Влодко Гринюк не спровокував його на прилюдне освідчення Наді, то він в такому матеріальному становищі ніколи не посмів би освідчуватись їй.

Отець Порфірій, хоч вийшов з-під солом'яної стріхи, не мав замилювання до господарського діла і матеріальне положення його родини було жалюгідне. Пішов він на теологію тільки тому, що батько заздрих своєму багатому сусідові, що мав здорових, сильних трьох синів. Супроти них одинак Порфірій, малий ростом і хирлявий, виглядав жалюгідно. Правда, малий Порфірій виявляв зацікавлення книжками, і тому, либонь, гордий батько вирішив вивести його "в люди". І вивів. Добрий з вдачі, співчутливий людському горю, був зразковим душпастирем, терпів душевними терпіннями повірених йому "овець", насичував їх щонедільними проповідями, а матеріальне добро було для нього річчю маловажною. Іншої гадки була його жінка, але вона не наважувалась докоряти чоловікові. А Іван і Оксана настільки любили й шанували батьків, що гармонійна атмосфера в хаті заступала їм потребу мати гарний одяг і ласувати вибагливими стравами.

Щойно коли Іван покінчив студії, дістав звання професора і став думати про одруження з дівчиною, яка виростала на його очах і про яку він мріяв як про свою дружину, він відчув батьківську убогість. Виницький жив межа в межу з плебанією, і Іван, пізнавши характер цього чоловіка та його жінки, боявся, що вони не погодяться віддати за нього свою доньку. Сто золотих, що їх він заробляв місячно в Центральному Народньому Союзі, аж ніяк не могли бути життєвою базою у великому місті.

Надворі повіяло прохолодою. В далекому і дуже вузькому небі зорі, із залі звуки меланхолійного танга, а довкруги облуплені мури, освітлені жарівкою над входовими дверима.

— Ти не змерзла?

— Ні, приємно.

— Надю, вислухай мене уважно.

— Я тебе завжди уважно слухаю.

— Я думав про наше одруження — ...голос у Калиневича заломався. Взяв дівчину за обидві руки і вдивлявся в спрямовані в його обличчя очі.

— Так?..

Мить продовжувалась, а голос Калиневича падав, падав і став таким низьким, що дівчина аж здивувалась його глухій глибині. Іван скандував, тяжко видобуваючи голос з грудей: — Чи... чи ти поїхала б, чи ти... так, чи ти пішла б за мене... чи ти б покинула батьків, щоб жити зі мною в одній кімнатці... Так, я маю у Львові тільки одну кімнату, малу, темну, сонця в ній ніколи не буває...

— Івасю, — перебила Надя, — чи ж ти сумніваєшся? Чого питаєш?

— Ні, ні, я не сумніваюсь! Надю, ...але я не хочу! Розумієш мене? Не можу брати тебе до себе туди в моє парубоцьке мешкання, моє ти найкраще, найукоханіше сотворіннячко. — Іван узяв здивоване, ніби перелякане личко дівчини у свої долоні. — Чи будеш на мене чекати, поки не доб'юся такого становища, що зможу тебе матеріально забезпечити?

— Буду, мій любий, хоч би до сивої коси.

Калиневич відчував кожну її сльозину на своїх долонях. Затискав зуби, щоб не викрикнути болю, який сповнював груди. — О, Надю, Надю! Коли б ти знала, як мені важко!

— Почекаємо, Івасю. Але ти мене не перестанеш любити, правда?

— Буду шукати іншу працю. Може в журналістиці...

— Не хвилюйся, все буде добре.

— Знайду працю, повір, що знайду! Віриш? — Обое тепер сміялись.

— А, чи не казав я тобі, що ти прекрасна, найкраща з усіх дівчат на світі.

— Невже ж ти так багато їх знав?.. А я тобі вишила хустинку. Хочеш подивитись?

Наля видягнула з торбинки батистову хустинку. З меріжкою довкруги і червоно-чорною вишивкою в одному розі ініціали І. К.

— Дякую. Прирікаю ніколи з нею не розлучатись.

— Не давай приречень на дрібниці.

— Це не дрібниця, це — символ нашого єднання.

Останні слова почула Винницька. Її хвилювало, що дочка задовго стоїть з хлопцем на подвір'ї, і взагалі їй не подобалося, що Калиневич не відпускає доньки від себе. Сім танців раз-за-разом перетанцювати. Це негарно. Інші хлопці не будуть мати відваги до дочки.

— Надю, тут холодно, ходи у залю.

— Зовсім ні, мамо.

— Не говори. Ще застудишся.

Калиневич відчув неприхильну нотку в голосі Винницької. — Ходім, Надю. Пані добродійко, — звернувся до Винницької, — може дозволите запросити себе і Надю до буфету на солодке.

Чи то здивування, чи то зневага були в піднесених бровах Винницької. І може тому, що в ту хвилину зачепила вона високим зап'ятком за поріг входових дверей, Калиневич відповіді не дістав. Підтримав за руку жінку сам майстер Винницький: — І чого не вважаєш? Втікаєш від даменвальсу?

Панство Винницькі пішли в статечний, вальсовий крутіж.

— Надюсю, вип'ємо вина?

— З приємністю!

В буфеті, крім вина, солодкого і кави, продавали ще квіти. Калиневич купив Наді китичку рожевих троянд, перев'язаних стрічкою.

**

Вертались додому всі разом. У віддалі кількох кроків ішли батьки дівчини. Попрощались потиском руки.

— До чорта зі старосвітськими цнотливостями! — щиро закликав Калиневич, прямиуючи до своєї хати. Біля фіртки зустрів Грицька.

— Ти вже встав?
— Ні, ще не лежав. Тебе доживав.
— Що нового?
— Приходив Клим Горбач.
— З чим?
— Є постанова покарати спрчинників учорашньої
різанини... Ти погоджуєшся?
— А саме як?
— Очевидно, першим піде Бутрин.
— Самозрозуміло! Інших бандитів розкрили?
— Ні, якісь нетутешні. Всі переходять у домі
пробоща Шукальського. Шукальський мусить бути теж
покараний!

Роз'яснювалось. Ранок привітали півні радісними ку-
куруканнями.

— Цього не може бути, Грицю, я забороняю.

В змучених Грицькових очах була чи то зневага, чи
то злість. Крізь його уста протиснулось тільки: — По-
пович!

— Ти не уявляєш собі, які б це потягло за собою на-
слідки! За Шукальським стоїть який-не-який, а все ж
такий уряд, а далі — Рим. Вони не будуть розбиратись
в справі, вони тільки засудять і за засудом піде помста!
Ні, ні, Грицю, не дивись на мене згідливо.

— Сучий син знову має бути непокараний? Ой, Іва-
не, це несправедливо!

— Може...

— Може... — Грицько пустив фіртку, на яку спи-
рався тягарем свого тіла. Взяв милицю під плече, протер
лівою долонею зачервонілі повіки: — Хай буде по-твое-
му. Що маю я тут говорити? Їм можна нас ненавидіти,
засуджувати, різати, а ми, за якими не стоїть ні спра-
ведливість, ні право, не можемо себе боронити. Ех, ех,
Іване!.. — Грицько глибоко вдихнув ранішнє, свіже по-
вітря і закашлявся. Кашляючи, попрямував до стайні.

Вулицею пастух гнав корови. Вони лїниво несли свої
тяжкі тулуби на тонких ногах. Телята радісно стрибали,
збиваючи довкруги себе куряву. Катерина, білолиця
сестрінка отця Калиневича, яка тиждень тому приїхала
з села, щоб допомогти їмості у передсвяткових приготу-
ваннях, верталася вже у будинок з двома цебрами свіжо-

видоєного молока. Грицько випустив худобу зі стайні на вулицю.

На клюмбі, серед подвір'я, вмивалися густою росою троянди, мальви, далії. Довкола клюмби сміття, солома, сіно... Тут стояло кільканадцять фір. Учора було храмове свято.

**

Незабаром після свята Іванка Птасівська приїхала по Надю. Тому, що це був гарячковий час жнив, приїхала вона поїздом.

Надя хотіла якнайскорше залишити Гірне. Відчувала нестерпну тугу за тим, що минуло. Оксана підготовлялася до виїзду на студії, Іван поїхав до Львова. З ким із шкільних товаришок не зустрінеться, всі говорять про студії, крім Ельзи. Ельза чекає на папери від брата і сестри з Палестини.

Надя натякнула батькові, що хоче шукати праці. Батько сказав матері, а мати заперечила, мовляв, що донька виглядає марно і тому мусить спершу відпочити, а далі час покаже.

Іванка накупила всяких дрібничок, між якими були й два ширококрисі, літні капелюхи. Сама надягнула червоного, а Наді дала синього, і поїхали до Озерян.

Поїзд зупинився на малій станції серед поля.

— Я подзвоню до канцелярії, хай вишлють коней. — Надя відчула нерішучість в голосі кузинки.

— Може нікого в канцелярії немає...

— Так, це може бути, але спробую.

— Не телефонуй. Ходім пішки. Я з приємністю пройдуся. Чую потребу йти, бігти.

— Я не можу на високих зап'ятках.

— А ми поскидаємо черевики. Що? Ні тобі, ні мені не першина!

— Хтось може побачити...

— Пташки з неба? Дивись, довкруги ані живої душі!

Поїзд уже губився за високим берегом ріки, а станція світила порожнечою.

Попрямували берегом ріки. Хоч сонце сильно гріло, Надя скинула капелюх.

— Чого скинула? Обпалишся!
— Не шкодить.
— Дурна! Ти брюнетка, і тобі гарно з ясным лицем.
— Дурниця!
— Не кажи. Ти мусиш бути тепер гарна. Час уже тобі подумати про хлопця.
— Про хлопця чи чоловіка?
— Ну, спершу хлопця. Ти маєш вже когось на оці?
Якщо ні, то...

— Ти вже щось нове кнуеш, Іванко.

— А коли так?

Надя не відповіла. Йшли сіножатями. Рої комарів беззвучно розступались перед ними. Попереду Іванка, вимахуючи пакуночком в одній руці, а черевиками в другій. Надя слідом з малою валізочкою і теж з черевиками у руках.

— Надю, хочу тебе дещо спитати. Але цілком серйозно! Відповиси?

— Не знаю... залежить...

— Чи ти вже маєш хлопця?

Надя вагалась, Іванка пристанула.

— Присядьмо і відпочиньмо.

— Я не втомилась, але коли ти хочеш...

— Я теж можу йти і йти. Тут так гарно.

Праворуч ріка то виблискувала, то темніла, лякаючи глибинню. Вода текла, щоб загубитись у далині, де білили хатки між деревами, золотились хрести на церквці, та червоніли мури школи і "Просвіти". Краєвид мережали борозни між полями. Прямо, аж до самої ріки тягнулись сіножаті, за якими синів ліс. Це двірська земля, з якої Птасінський збирав тепер плоди. Праворуч у віддалі кількасот кроків вріс у землю старий замок. Шибки малих вікон блистіли відблисками сонця, що поспішало скотитись з висот неба, щоб помандрувати за грубі замкові мури. За тими мурами крився в темних коронах дерев і дім Птасінських. Дійти до нього треба було стежиною, що звивалась понад висохлим озером, порослим очеретом.

Іванка, покусуючи стеблинку трави, навернула до перерваної розмови:

— Я... так, Надю, я маю когось на приміті... — Надя не зводила зору з синього лісу.

— Я вже маю хлопця і другого ніколи не буду мати.

— Ого, а не признавалась! Мусіла аж приперти. Хто такий? Чи може це таємниця?

— Так, покищо, і тому прошу не кажи цього навіть своєму Ясенькові. Він може виговоритись перед батьками.

— Хто ж це такий?

— Скажу, але запевни, що нікому не зрадиш.

— Та не скажу, коли тобі на тому залежить. Ну, хто це такий?

— Івась Калиневич.

— О-о-о! Великий підпільник! Націоналіст! А чому це така таємниця? Чому ховаєшся зі своїм щастям?

— Ти знаєш, що Івась не може знайти роботи за своїм фахом. Він заробляє... як тобі сказати...

— Знаю. А він уже освідчився? — Іванка підтягнула лівий кутик уст з стеблинкою трави і напружено вдивлялась у профіль кузинки. — Дивуеш мене своїм вибором. Признайся, ти ще належиш до Організації?

Надя лягла горілиць на землю і мовчки закинула руки під голову. Заплющила очі...

Іванка дивилась на довгі, гейби гранатові вії і такого ж кольору дві коси, що розкинулись по траві. Що Надя така гарна, її злостило. Вона хотіла, щоб кузинка була гарна, але аж не така.

— Не хочеш відповісти? Не треба!

— Сама знаєш, що коли належу, то не признаюсь, а коли скажу, що не належу, то не повіриш.

— Значить, належиш. І на чорта та Організація тобі здалась?

— Не хочу про це говорити. Ти вибрала свій шлях, не питаючи мене, хоч і могла порадитись. І я буду йти своїм шляхом, не питаючи твоєї поради. Чи я тобі колинебудь дорікала, що ти вийшла за поляка? Зрадила свій народ, стала причепою до чужого воза? Чи ти свідома того, скільки колючок мені за тебе дістались? Я тебе не вирікаюсь, хоча й могла б... може й повинна була б, але ти моя кузинка і, на жаль, я тебе люблю.. Не повертай-мось до цієї теми!

Іванка нервово кусала свіжу стеблинку. Хотіла щось прикре відповісти, але стрималась. Підвелась. Примружила очі, спостерігаючи людину, що вийшла з замкової брами.

— Здається, чи не Збих Озерський сюди прямує. Вдягнім черевики.

Надя і собі підвелась. Постать якраз сховалася в ярку, але за кілька хвилин знову появилась, прихована очеретом.

Іванка поспішно вдягнула панчохи і черевики. З торбинки вийняла пудерничку. Припудрувалась і підмалювала уста.

— Припудруйся і ти, — простягнула Наді пудерничку. — Та дурна, бодай уста підмалюй, коли пудруватись не хочеш. Ти вже надто самопевна!

Збих Озерський вже зовсім близько. На ньому спортова сорочка, сірі штани і сандали.

— Добрий день. Яка мила несподіванка! — привітався.

— Справді несподіванка. Я й не знала, що ви приїхали.

Озерський дивився на Надю і ніби пригадував її.

— Чи ми не знайомі?

— Звичайно, знайомі! Це моя двоюрідна сестра Надя Винницька. Ваша дружка...

— О, так! Як ви змінились!

— А я вас здалеку пізнала.

Іванка швидко перебирала думки, шукаючи такої, яка викликала б реакцію у Озерського. Думки, одначе, так колотились, що вона тільки глянула на Надю з вимовним проханням, щоб та її виручила. Але Надя не намірялась виручати кузинки.

— Що ж, і ви сюди прийшли покупатись? Тут приємна, глибока вода.

— Ні, ми вертаємось з Гірного. Я їздила туди забрати Надю до себе на кілька днів.

— Поїздом?

— Та, знаєте... коні...

— Так...

— Ходім, Надю. Не можемо перешкаджати панові графові в його купанні.

— А леж, прошу, лишайтесь! Я б мав викиди совісти, якби перешкодив вам у приємному відпочинку!

Іванка кокетливо підсміхнулась.

— Ні, ми таки підемо.

— Жаль, що ви не можете поплавати в цій тихій воді. Якщо приобіцяєте, що повернетесь сюди в купальниках, то почекаю на вас.

— Надю, твій купальний костюм у тебе у валізочці, ти могла б...

— Ні, ні!

— Чому ні? — Озерський з проханням у ясных очах глянув на дівчину.

— Я, признаюсь... боюся глибокої води. Колись моя товаришка втопилась.

— Тут безпечно. Поза тим, зі мною вам нема чого боятись. Не дам втопитись, запевняю! А коли хочете, то й присягну.

— Вірю вам.

— Значить, купаємось!

За хвилину вони вже перепливали ріку. Озерський запропонував перегони. Переганялись і весело сміялись. Надю вразив якийсь дикий вираз в погляді Озерського. Ясні сині очі, а у Івана голубі, темніші.

Всього два тижні тому купалася зі своїм Івасем, а тепер купається з Озерським, своїм дружною, який її цілком забув.

Вже виходили на берег. Озерський стріпував зі себе воду, що патьоками спливала з засмаглого, оголеного до пояса тіла. Надя витискала воду із замочених кіс. Обое стали перед Іванкою, і вона позаздрила безжурній хвилині, яку обое пережили.

Озерський говорив до Іванки, а дивився на Надю, подивляючи гармонійну красу молодого тіла в чорному купелевому костюмі. Чому ця дівчина вже вдруге з'являється на його овиді? Чи тільки на те, щоб дати хвилину насолоди і знову зникнути? Якщо тільки тому, то він цю хвилину протягне якнайдовше. І він почав розпитувати Іванку про те, як їй живеться, чи вдоволена з хати, але Іванка відразу відчула, що він не чує її відповідей.

**
*

Іванка, крім нестримного потягу до мужчин, мала не менший потяг і до доброї їжі. В дитинстві мати оцінювала її потяг до їжі, як запоруку здоров'я, і раділа апетитом дочки. Дбайливий чоловік не відмовляв дружині в приемності смакувати кулінарні шедеври досвідченої кухарки, і у висліді лікар, до якого звернулись Птасінські по пораду, заявив, що коли Іванка не буде повздержливою в їдженні, то не зможе мати дітей. Іванка збільшила число викурюваних папірос, але це не допомогло, і вона з кожним місяцем прибувала. Янко сміявся, Іванка йому вторувала, а надія мати дитину відкладалась на майбутнє.

Іванка не могла подарувати Наді, що з гімназії товариші збойкотували її і Надя не говорила до неї декілька місяців після того, як в день річниці смерті Біласа і Данилишина вона пішла на шкільну забаву. І хоч усе це було давно, Іванка рада була б і тепер покарати за це Надю. Тому, коли на ваканції приїхав до чоловіка на практику студент агрономії з Познаня, у Іванки зродився хитрий плян: одружити Надю з поляком. Білявий хлопчина Стасько якраз підходив для цього її пляну.

**

Іванка ні трішки не здивувалась, коли наступного дня після приїзду Наді, ранком посланець із замку приніс велику китицю троянд. На долученій в коверті візитівці з графським гербом чітко написані були слова: "Для прекрасних дам".

Ці квіти, які мали б справити приємність, засмутили Іванку. Вже два роки Озерські знають, що Птасінський оженився і ще ні разу не відвідали їх. Правда, одного разу, графиня запросила Птасінських на обід, але це був будень, і якраз через два тижні після великих ловів у графських лісах, на яке з'їхалось було велике товариство. Птасінські на ці лови не були запрошені. Під час того обіду графиня з обуренням нарікала на кухаря за несмачно зготовані страви. Іванка теж не торкалась їжі. Граф Озерський завів балачку про умови забезпечення плодів на стеблі, а Птасінський смакував стравами за всіх чотирьох, бо насправді були вони знамениті. Правда, в душі Птасінський кляв тих пихатих графів,

але вдачу мав веселу і свою жінку любив настільки, що сміявся з усіх натяків на свій мезальянс.

Графиня, в скромній сукні і без жадної біжутерії, сиділа у великому, чорному кріслі в їдальні і гордим поглядом оцінювала вартість Іванки в багатих прикрасах із золота і смарагдів. Не то гримаса, не то погірдлива усмішка не сходили з її обличчя, витягнутого трикутника з підборіддям, яке ввесь час тремтіло. Іванка не могла відвести очей від того підборіддя, хоч боялась, що Озерська це зауважить.

— Мій мізинчик, найулюбленіший син, хвалився, що був на вашому весіллі. Каже, що було приємно, гамірно...

— Може й надто гамірно. Сільські музики надто голосні. — Птасінський пив вино і думав, що воно не першої якості.

— Який жах! Сільські грайки! Не переносу їх! Ночами спати не можу, коли надходить час весіль. Хлопчани твердять, що село створене на те, щоб у ньому відпочити, що село це лік на хворі нерви. Я цього не можу потвердити. Тут хвилини спочинку не маю.

Як на те до їдальні долинув дзвінкий дівочий спів.

— Єзус, Мар'я! Чи не кажу вам? Ці люди завжди співають.

Іванка, хоч сама співала зле, одначе любила спів. Чомусь, коли чула спів, їй здавалось, що вона не сама в хаті, в якій приходилось часто допізна перебувати без чоловіка.

— А я люблю спів, — Озерська співчутливо глянула на Іванку. — Я звикла до нього з дитинства. До речі, пригадую, що ви колись приходили до озерянської церкви.

— Ви мене бачили у вашій церкві? Коли це було?

— Давно. Я тоді була ще зовсім мала і ви мені видавались дуже високою. Одного разу ви прийшли в червоних черевиках, і мені ті черевики здавались такими великими. — Іванка спохватилась, але було вже запізно.

— Така то у вас пам'ять? І ще що пам'ятаєте?

Іванка радо б сказала, що спостерігала, як графиня у ході стулювала зап'ятки черевиків, а кінці стіп вивертала назовні, що справляло враження, ніби лівий черевик взутий на праву ногу, а правий на ліву.

З того обіду Птасінські верталися подразнені, навіть злі. Іванка нервово підтягала шовкові рукавички. Янко вступив по дорозі до стайні і вилаяв парубка, який спокійно вислухав незаслужену лайку і знов заходився згортати гній на цементовій долівці.

Образа і гнів на графиню давно вже проминули у Іванки, але надіслані троянди привернули неприємний спогад. Графський син Збихо мав стільки разів нагоду прислати їй квіти, але до сьогодні того не вчинив. Чи ж ці троянди справді для неї і Наді, чи тільки для Наді? Без сумніву, так! А може ні? Адже він прийшов на її весілля, зовсім не знаючи ще тоді Наді. Значить прийшов задля неї, а не задля Наді.

Іванці подобався Збих з дитинства. Збих бачив неприховані погляди з другої сторони вітваря, злостився спочатку, а потім звик і сам підсміхався до дівчинки з гарними очима. І коли Іванки не було в церкві, то жалів, що її немає. Та це все було так давно! Іванка вже їздить не до озерянської церкви, а до латинського костелу.

У відповідь на прислані квіти Іванка переслала Озерському рожевого листа з одним реченням: “Якщо завтра ввечері матимете вільний час, прошу прийти до нас на тарока”.

Проти приємного товариства Птасінський не мав ніяких застережень. Він любив розважатись навіть у жнива. Здорове тіло не відчувало втоми і, хоч вставав зі сходом сонця, вечір міг провести далеко поза північ. Зрадив жінчиним запросинам графа Озерського. За картами і під час вечері розповідав дотепи і столичні сторілки, був веселий, і сміх його виливався з освітленої хати у темну ніч і губився у прозорій тиші, що зрошувалась нічною вологістю.

Після вечері з різнорідними м'ясивами, тісточками, тортами, добрим вином і закоханими поглядами жінки, Птасінський розкошував запашним димом папірос і не відпускав Озерського, який не поспішав до хати.

Іванка позбулася вже штивности рухів, в які пристроїлась була на початку “надзвичайної” візити, і колихалась, курила і докидала свої завваги до чоловікових розповідей. Збих Озерський і Надя були слухачами розмови і тільки час від часу відвертали очі з Птасінських,

щоб глянути одне на одного. Надя тоді переносила погляд на свічки у різьбленому канделябрі і далі поза них у темне вікно, а Озерський свій погляд задержував на дівчині і, здавалось, забував про Птасінських. Розповіді і дотепи Птасінських мало його цікавили.

Нарешті Янко збагнув настрої Збиха і перейшов на світові політичні проблеми, а далі розповів найновішу подію з Гірного. В містечку вбито постерункового Ясінського і ще там когось. Двірський коваль, який приніс ту вістку з міста, не був певний, хто був цей другий. Це мала бути якась таємнича людина. Коли коваль розповідав Птасінському про цю подію, то стихив був голос до шепоту, а очі закотив під лоб. Подібно до коваля стихив голос і Птасінський. Іванка позіхнула, щоб підкреслити свою незацікавленість маломістечковими справами.

Справді ж у Гірному вночі недалеко від будинку постерунку загинув від пострілу з пістолі поліцист Ясінський. Коли на звук пострілу вибігло двоє вартових, то, крім вівчура, що скавулів біля свого пана розпростертого на пішоході, не добачили нікого. В той самий час на окраїні Гірного, Бутрин, переходячи дерев'яний міст, упав від двох пострілів.

Під час прощання на неосвітленому ганку Птасінська приобіцяла Озерському прийти в замок на чорну каву. Птасінський провів гостя аж до брами, а жінки ще хвилинку любувались, як спадали з неба зірки, рахували їх, і Надя вичитувала в них свою долю. Якось одночасно обидві зідхнули, засміялись і ввійшли у хату.

**
*

Наступного ранку Іванка забажала зробити чоловікові несподіванку. Наказала запрягти свого коня до "лінійки". День був прозорий, створений ніби тільки на те, щоб ним радіти. Стах Березовський, практикант, доглядав, як запрягають коня, сподіваючись, що Птасінська запропонує йому проводити конем. Свою працю в канцелярії з записуванням приплоду свиней, коней, корів, догляданням, як пакують яйця на експорт, наглядом, як працюють ковалі та столярі і всі інші завдання, які до-

ручив йому Птасінський, він ненавидів. Не любив він і Іванки, яка згорда з ним поводилась. Від першого погляду сподобалась йому Надя і він заговорював до неї, але Іванці не відважився висловити бажання переїхатись у поле. Іванка взяла від нього поводи, коли вже сиділа боком на “лінійці”, спустивши ноги в білих черевиках. Надя сіла за сестрою. Поїхали. Березовський повів за ними тужним поглядом і вернувся у канцелярію і сів за захляпаний чорнилом письмовий стіл.

Виїхавши за браму, Іванка сіла на “лінійку” верхи і вдарила коня батогом.

— Сідай, як і я, Надю, бо впадеш! Спідниця вузька? Закоти, крім птахів ніхто не побачить твоїх стегон. Не хочеш? То бодай держися мене, бо впадеш. Брр! Гидка смерть була б під колесами. Одного разу бачила я чоловіка, потолоченого кінськими копитами. Страшний вид! Але ми справимо Янкові несподіванку!

Безмежні поля золотились стернею. Птасінський, добрий господар, не дав зерну висипатись, і пташні не було чим живитись. Де-не-де чорніло на полях гайвороння, стрілами пролітали ластівки, під небом повагом вигойдувались чорногузи. Дрібні комашки падали у вічі. Надя протирала очі і просила сестру:

— Не жени так! Ось, дивись, заєць вуха насторожив. Стань, ну, прошу, стань!

— Зайця не бачила? Їх тут сила-силенна. Треба було взяти револьвер, були б бабухнули бодай одного... Дивись, дивись, як білі хвостики позадирали! Надю, я тебе хотіла щось попросити... Не говори при робітниках по-українськи.

— А це що за нова вигадка?

— Так буде краще. З хлопами треба уважати.

— Уважати? Не розумію, чому!

— Ти ще не вмієш з ними говорити.

— А ти вже навчилась? Сама чи може Янек навчив? Скоро йому вдалось...

— З хлопами слід твердо поступати, не панькатись, щоб не збунтувались. Ти мусиш зрозуміти, що хлопство нам не рівня!

— Під яким поглядом, фізичним, інтелектуальним, духовим? Чи ги задумувалась колинебудь над тим, що

п'ятякаеш?! Коли йдеться про інтелектуальний рівень, то, очевидно, погоджуюся з тобою. Янко має вищі студії і малограмотному селянинові не рівнятися з ним, але хоч би під фізичним оглядом, то не один із тих хлопів твого Янка перевищує...

— Ти дурна! Янко дає тим хлопам можливість заробити

— А коли вони відмовляться працювати?

— В тому й справа. Тому я прошу тебе не говорити при них по-українськи.

— Затримай коня. Не хочу з тобою далі їхати. — Іванка спинила коня. Надя зіскочила з "лінійки". — Можеш тепер їхати до свого Ясенька, я вертаюся! Сором мені за тебе, за твої погляди.

— А ти хлопоманка! Граф Озерський, батько Збиха, теж був шляхетним хлопоманом і до чого докотився? Майже до цілковитого банкрутства. Ти думаєш, що він колинебудь відбере від нас цей маєток? — При цих словах погляд Іванки майнув на замок, що своїми контурами виразно зарисовувався на синьому небі.

— Я ніколи не думала, що ти така жадібна до грошей.

— Ха-ха-ха! Як ти помиляєшся. Абсолютно ні. Плюю на гроші! Мені тільки хочеться розкошувати життям! Жити на повну губу, розумієш? О ні, ти не розумієш! Ти боязливе теля, з вибалушеними очима! І чого тебе у нашій Організації навчили?

— Ти мене витягла в поле, щоб глузувати з мене? Не сподівалась цього від тебе ніяк!

Надя пустилась іти. Іванка вхопила її за руку:

— Слухай, не гнівайся. Перепрошую тебе за твою нездарну Організацію, але зрозумій моє становище...

Надя вирвала свою руку з Іванчиної руки. — Пусти!

— Кажу, що перепрошую! Більше ніколи не буду говорити про твою Організацію. Робіть собі, що хочете, це мене не обходить. Але ти зрозумій...

— Ти пропонуєш мені, щоб я говорила з тобою польською мовою. Та мені язик в роті не повернеться, щоб до сестри...

— Надю, при Озерському, навіть при тому Березовському говори як хочеш. Янко нічого проти того не

має, що ти при Озерському афішуєшся своїм українством, але воно йому може пошкодити, коли це почують робітники!

— Аж так?

— Так! Зрозумій, що хлоп поляк буде клонити голову перед паном поляком, але він не поклониться панові українцеві. Це вже вроджена пиха поляка, ти ще їх не знаєш! Якби ті мазури довідались, що ти українка...

— Так...

— Знаєш добре, а може й не знаєш, то я тобі скажу, що тутешні селяни, які перевищують мого Янка фізично, духово і інтелектуально...

— Я цього не казала...

— Все ж таки ти мене образила... Не перебивай, не це суттєве... Я хочу тобі сказати, що озеряни не люблять Янка і не хочуть працювати для нього. Якщо піде поголоска між тими робітниками поляками, що тепер найнялись у чоловіка, то хто знає, чи на наступний рік вони погодяться приїхати з Мазурів сюди. А тоді хто працюватиме на цих полях?

— І за що тобі Янко купить нове намисто з рубінів?

— Люблю рубіни і сапфіри, люблю життя і хочу жити, коли мене моя матінка породила!

— Та живи собі, як хочеш. Ідь уже до свого Ясенька, а я таки вертаюся.

— Надю, ще раз перепрошую тебе. Говори хоч по-турецьки, тільки не гнівайся на мене. Ну що, вже не гніваєшся? Ти надто принципова, але далеко зі своїми принципами не зайдеш!

Поїхали. До молотарки під'їжджали заслонені високим стогом вимолоченої соломи. Іванка сплинула коня.

— Так буде більша несподіванка, коли ми раптом з'явимося перед Янком.

Скоро Іванці прийшлося пожалувати свого вчинку. Птасінський справді не сподівався жінки. Голос його, яким старався він заглушити гуркіт мотора, почули Іванка і Надя ще з-за стога. В голосі тому, крім наказів, була така злива брудної лайки, що Іванка засоромилась перед сестрою ніяково усміхнувшись і стала, не відважуючись показатись чоловікові на очі.

Шляхетний, чудовий, інтелігентний пан Птасінський виявив перед Надею і власною жінкою другу сторону своєї вдачі.

— Він певне так мусить з тими хлопцями, інакше б вони не працювали, — пробувала виправдати свого чоловіка Іванка.

— Може... може, обійдідім стирту і надійдідім ніби з поля, щоб він нас здалеку побачив, — старалась прийти з поміччю сестрі Надя.

Так і зробили. Птасінський, побачивши жінку, усміхнувся до неї білими зубами, що блистіли на засмалянному обличчі під солом'яним капелюхом.

Хлопці і дівчата на стогу кидали вилами снопи до молоторки, інші згортали вимолочену соломку, підставляли під зерно мішки. Всі були запорошені, але назагал веселі. Видно, як там високо, на стогу залицяються одні до одних.

— Гарні дівчата, що? Позаздрити тим хлопцям можна. Шкода, що мої парубоцькі літа скінчились! — І Птасінський широким жестом пригорнув до себе жінку. Намірівся був поцілувати, але не зробив того, вона ж не проста дівка, яку можна на очах робітників цілувати. Дівчата помітили рух пана, захихотіли, а одна з тих, яку Птасінський час від часу підщипував, аж запищала з утіхи.

**
*

Довго Іванка сперечалася з Надею, у що їм вдягаться на умовлену візиту до замку. Остаточно Іванка вдягнула червону суконку, сильно ряснену від стану нижче коліи, Надя — білу, в темні горошки. Обидві в білих черевичках і рукавичках. Надя відмовилась взяти парасольку, а Птасінська таки взяла, хоч з її дому до замку було близько.

Вийшли на ганок. За ними потяглась смуга бузкових пахощів і припаленого волосся. Обидві мали волосся гарно і старанно закручене в рясні кучері. Ще поки дійшли до брами замку, черевички припорошились пилюкою, якою була вкрита стежина. За брамою розтягалось широке подвір'я, вимощене цеглою.

Тут ряд стодол з відкритими темними пащами, в які заїздили вози. З возів розвантажували мішки із зерном. Далі — муровані стайні, а в них кілька свіжоотелених корів, телятка на хитких ногах і п'ятилітній, голляндської породи бугай, надія і гордість Птасінського. Решта корів, а їх аж дві сотки, на вигоні. За стайнями конюшня, свинарні з кандидатами на виїзд до Англії у вигляді вудженого м'яса. За свинарнями курники, шопа, а за нею алея, затінена густим гіллям високих дерев.

Дві жінки пройшли вже алею і вийшли на великий майдан перед замком. Посеред майдану кругла клюмба з кущами троянд. З-поміж каміння, яким виложеної майдан, видніла пожовкла трава.

Замок, декілька разів перебудований, хоч затримав суворість вигляду, яку мав у шістнадцятому столітті, не придбав вигляду ренесансового палацу, в який прабабка теперішнього господаря хотіла його переробити.

З лівого боку залишок замку — кругла оборонна вежа з амбразурами в товстелезних мурах, рудаво-сіра, цяткована зеленим мохом. На вершку вежі, з глибокої щілини виростала покручена береза. Білий палац з вузькими вікнами, що тягнулись двома рядами обабіч входових високих дверей, одним своїм крилом прибудований до цієї вежі. До дверей провадили мармурові, білі сходи з поруччям. Коло дверей кам'яні дельфіни.

Жінки, розглянувшись і не побачивши живої істоти, несміливо увійшли у велику, прохолодну залю, в якій пахло цвіллю. Стояли біля дверей, чекаючи, що хтось вийде їм назустріч. Постояли так декілька хвилин. Найменшої позначки людського життя. Ліворуч побачили сходи, що вели на другий поверх, за сходами заглибина, з якої пробивалось розкрашене вітражем у вікні світло. На протилежній стіні — велика фреска і троє темних, тяжких дверей. Праворуч — теж високі двері. Іванка спрямувалась до них:

— Ходи, покажу тобі їхню їдальню. Будеш зачарована!

Стіни їдальні низом, до половини висоти, викладені темним деревом. На білених стінах кілька темних пор-

третів у тяжких рамах. Довкола портретів оленячі роги, великі і зовсім малі. Посередині залі довгий стіл з опецькуватими ногами, стільці з високими спинками. Над головним кріслом, напроти дверей, під стелею, герб роду Озерських: два перехрещені ратища і голова буйвола. Нічим незаслонені вікна з малими шибками пропускали досить світла, але не настільки, щоб розвіяти примерк.

Над дверима хори. Тут колись грали музики і співав хор під час бенкетів, щоб приємніше вельможам їлося.

Тиша в залі була така, що, здавалось, не тільки відгомін, але й спомин про звуки давніх музичних шедеврів у ній назавжди розтанув.

Нагло тишу порушив сухий, тихий голос:

— Молодий граф веліли сказати, що зараз прийдуть.

Людина в дверях з'явилася нечутно і нечутно зникла.

— Пан граф змушують на себе чекати, — невдоволено сказала Іванка, не догадуючись, що коли б була натиснула на гудзик електричного дзвінка праворуч входових дверей, то чекати на Збишка не прийшлося би.

— Зверни увагу на ватран. Я колись обов'язково в своїй хаті буду мати такий самий. Знаєш, в Англії там безліч замків і...

— Ти туди поїдеш, я знаю, але покищо... — Надя не дивилася на ватран з різьбленого порфіру. Гляділа над ватран, де розпростер широкі крила орел. Пір'я і скляні очі того випханого орла були припорошені.

— Добрий день паням! Вибачте прошу... — Це вже Озерський у дверях.

— Але ж нічого, графе, у мого чоловіка теж обмаль часу... Я захоплена вашою їдальнею! Коли б у мене така була!

— Це не виключене. Щоб щось досягнути, спершу треба хотіти це мати, а там... але я не думав, що вам сподобається старовина.

— О так! Я прямо захоплена!

— І ви, панно Надю?

Надя не знала, що відповісти. Її більше лякала, як захоплювала мертвечина цієї їдальні.

— Ні, я здається, не хотіла б мати... та чому ми про це говоримо? Я і мріяти не можу, це все дорогоцінне...

— Іншої гадки моя мати. Для неї все це безвартисне граття. — В голосі Озерського відчувалась ніби гіркота. Надя подивилася на нього з зацікавленням.

— Ви певне любите цей замок?

— Кажете, замок? Радше скажіть залишки замку і дім, що прибудували до нього. Так, я люблю ці залишки і тому радо сюди приїжджаю. Якщо паням цікаво, то можу сказати, чиї це портрети в тих, колись позолочених, рамах... Але це все тільки родинні пам'ятки. Краще перейдімо до головної залі. Там є декілька речей, що вам певно сподобаються.

Під сходами була мала капличка. На стіні образ Матері Божої, освітлений скісним промінням, що падало крізь сині й червоні скельця вітражу. Під стіною шафа-полиця з декількома книжками, а збоку ослінчик.

— Буду мусіти замовити собі, або... — вже хотіла була сказати Іванка, що попросить вуйка Винницького, щоб зробив їй такий ослінчик, але впору роздумалась. Неприємно буде виявляти перед Озерським, що кузинка її — донька столяра.

— З приємністю я вам його подарував би, але це власність матері. Не повірите, коли скажу вам, скільки разів я бачив маму, коли вона не тільки молилась навколішках на тому клячнику, але й проклинала свого сина, тобто мене.

— Жартуєте, графе! — щиро вигукнула Іванка.

— Ні, між мною і мамою прірва, яку вона сама викопала. Але прошу вас, пані Птасінська, не називайте мене графом.

— А як же я вас можу називати?

— Просто на ім'я. Збихом.

Надя стояла перед іконою, вдивлялася в неї. Озерський підійшов і взяв її під руку.

— Подобається?

— Мені вона нагадує...

-- Старовинна вона, з дванадцятого століття.

-- Це певне що з дванадцятого?

— Ні, правдоподібно. Але певним є що малював її майстер київської школи.

-- Чи не подібна ця ікона на Ченстоховську Чудотворну? Цієї зими їздили ми з чоловіком до Ченстохови...

-- Так, без сумніву так!

-- Але ж Ченстоховська була колись нашою. Поляки нам її забрали і тепер пишуться нею!

Іванка з докором подивилася на двоюрідну сестру, але нічого не сказала. Надя засоромилася, що надто грубо висловилася.

-- Так, її декілька разів викрадали, нищили, рубали. Наша, озерянська, збереглася краще. До нинішнього дня не була ні разу реставрована, а ще зовсім виразно видно деталі обличчя. Зверніть увагу на ці книги. Це староруські, вані книги, панно Надю. Ось ця... — Озерський відкрив важку оправу Євангелії. — Євангелист Лука. Які свіжі кольори! А ці заставки, ініціали!

-- Тут, здається, зовсім немає польських і латинських книг. -- Іванка розглядала книжки на полиці.

— Їх усіх вивезено до Варшави, і там вони доповнюють колекцію мого батька. Староруські книги залишилися тут, як маловартісні. Прошу, гляньте на деякі з них. Вони пописані, посмаровані дитячою рукою. Признаюся, це я вчився на них грамоти...

-- Яке варварство! — скзальтовано скрикнула Іванка.

-- Так! Але я тоді був несвідомий жорстокости, яку чиню тим книгам. Мати не турбувалася за ті книги, а нянька тим менше.

— Це ж великі скарби, графе!

— Так, панно Надю. Тепер я ними дорожу. Але... не називайте мене графом, я вже просив.

-- Добре, не буду більше.

Іванка ніби переглядала книжки, але уваги її вони не займали. Вона спостерігала, з якою ніжністю пово-

диться Озерський з Надею. Ось знову взяв її під руку і повів на середину зали. А Надя поводить як справжня графиня!

— Гляньте на цю фреску. — Озерський вказав на велике мальовило. Коли перебудовували замок, цю стіну залишили неторкненою якраз через цю фреску. Щоправда, образ був декілька разів реставрований, але, на щастя, реставрації були менше тривкими і тому сьогодні ще можемо подивляти оригінал.

І Птасінська і Надя не питалися нічого. Озерський догадався, що вони не збагнули теми образу і його недоцінюють.

— Це танцюючі скоморохи. Коли моя мати одружилась і переїхала жити сюди, вона не сподобала цей образ і наказала його замалювати. Тато не погодився. Одначе, щоб не суперечити забаганкам матері, казав закрити його килимом. Всього кілька років тому килим зняли, і тоді виявилось, що від вологости мальовило зацвіло плісняю. Але ще зверніть увагу на мозаїчний орнамент під стелею. Ці штрихи золота вплетені у кольорову гаму...

— Справді прекрасна мозаїка! — скрикнула Іванка. Озерський глянув на неї. Вона поправляла складки суконки, що яріла в світлі вітражу. Іванка старалася повернути увагу до себе. — А вітраж цей, пане Збиху, — і простягнула руку до вікна, — теж певне дуже старий.

— Ні. Це вигадка моєї матері. Вона забажала мати копію розетти паризького Нотр-Даму.

— Прекрасна!

— Без сумніву. І тому певне одного дня переїде до Варшави.

— Ви не будете противитись?

— Мати не рахується зі мною, але... чи не час вже на каву? Де пані бажали б, в ідальні чи може на терасі?

Іванка, якій пригадався в тій же ідальні обід у товаристві графів Озерських, швидко рішилася.

— Краще на терасі.

Сивоволосий чоловік нечутно з'явився і так само нечутно зник за дверима. Над тими дверима сіро-білий зимовий пейзаж і розсміяні, зачервонілі обличчя про-

гульковців на санях. Над другими дверима образ по-бойовища з кінськими та людськими трупами. Озерський попровадив гостей крізь двері під образом по-бойовища, далі через галерію, де вже було менше образів, а більше світла і квітів.

На терасі круглий камінний стіл, а біля нього кілька плетених з лозини крісел. За кавою Озерський забавляв пань, розповідаючи про поле, яке тягнулося перед терасою і яке колись було місцем для лицарських турнірів. Праворуч широко розкинувся сад. Починався він квітником. Іванка забажала оглянути квітник, а Надя сказала, що вона радше посиділа б у тіні на терасі.

— Дякую, що не пішли, хоч хотів би вам показати синю троянду, яку сам виплекав.

— То ходім. -- Надя підвелася.

— Ні! Хвилинку побудьмо самі.

Озерському ця дівчина дуже подобалась. В простоті її вбачав він достойність, принаду. Вдивлявся в лице, далі переніс зір на шию, руки, що лежали на поруччі крісла. Бачив, що дівчина бентежиться від його погляду і сам відчував, що хвилюється. Усвідомлював, що на нього ще жадна інша жінка не справляла такого враження. Що ж сказати їй за тих кілька хвилин!? Про любов? Ні, він ще не знає, чи її любить. Про те, що хотів би з нею частіше зустрічатись? Неможливо. Він незабаром віїжджає. Був вдоволений коли Надя спитала:

— З вашої розмови я відчула, що ви не любите своєї матері. Коли так, то чому ви її так часто згадуєте?

— Це справді питання! -- розсміявся Озерський.
— Скажу вам, чому ні. Та що б я не казав, треба вам знати, що ця жінка одночасно і чудова. Тихцем, ховаючи це почуття сам від себе, я її навіть обожду.

— Так?

-- Так, панно Надю! Але... От, чи б дозволили мені малу забаганку? Ні, ще не відповідайте, поки не виясню. Я хотів би вас, не скажу інтимніше, а інакше, як інші називають, от так, по-своєму. Дозвольте називати вас Неїтою.

— Вам не подобається ім'я Надя може тому, що воно українське?

— Ні, ні! Не з цих міркувань забажалося мені вас переназвати.

— Чи “Неїта” має якесь особливе значення? Не знаю такого імені.

— Дивлячись на вас, згадалися колишні уявлення про Неїту. Ваші рухи, ваша повздержливість, врешті ваша врода... Ви питаєте про ім'я Неїта... Це була богиня мудрости і мистецтва старовинних єгиптян. Отже?

Дівчині видалося, що немає причини заперечувати. Це ж не має найменшого значення, як Озерський її називатиме. Хто знає, чи колинебудь вони ще зустрінуться. Усміхаючись, відповіла: — Хай буде, мені байдуже! А тепер розкажіть, якщо ласка, про маму. Іванка вже повернулася з квітника і молодий граф почав розповідати.

Після народження першого сина мати його чекала на доньку і була розчарована приходом на світ другого сина. Одначе швидко погодилася з долею. Любила дитину і багато уваги присвячувала її вихованню. На жаль, надто багато ніжности було в поведінці матері. Син став химерним, вередливим і впертим. Коли став парубком, возила його по забавах мов панну на виданні, хоч він не любив забав. Хотіла взяти його із собою закордон, але він, мавши тоді вже вісімнадцять років, рішуче відмовився їхати. Мати плакала, жалілася, що син її не любить. Син усвідомив собі, що хоче бути якнайдалі від неї, і рішився переїхати з дому батьків на студентське помешкання. Записався на медичні студії. Замилування до медицини не мав, але раз почав, то мусів закінчити і став практикантом.

— А я й не знала, що ви лікар, — з помітною ноткою співчуття сказала Іванка. За це співчуття Озерський радо прогнав би цю жінку з тераси.

— Значить хибне виховання матері? — Надя не зводила погляду з Озерського.

— Вона того ніколи не визнала. Плакала над своїм і моїм горем. Своїм тому, що мене втратила, а моїм... що я якийсь ненормальний. Так, не робить переляканого вигляду, пані Птасінська. Може вам ще прийдесться побувати не тільки в Кракові, Ченстохові, але і в

Варшаві, а тоді, коли там опинитеся в крузі приятелів Озерських, то почувете...

— Так, ми збираємось цієї зими туди поїхати... і що? Вибачте що перервала.

— Ет, що ще вам сказати? Хіба побажати вам щасливої дороги... і... бавтеся гарно! — Озерський видимо не хотів більше говорити. Іванка відчула, що подратувала молодого графа і шукала способу злагіднити його настрій. Знала, що він кожного дня їздить верхи до лісу, і запропонувала поїхати з ним.

— Що ви на це, Неїто?

Іванка здивувалася, що Надю він назвав Неїтою. Яка це тут між ними була розмова? Не треба було їх залишати самих! Ще чого доброго, в голові їй перекрутиться. Таки, при нагоді, треба буде йому сказати, що Надя донька столяра, хоч це буде для неї самої дуже неприємно. Та прийдеться!

**

Оксана Калиневич з нареченим Богданом поїхала на студії до Кракова. Івась приїжджав рідко. Ельза дістала кілька лекцій з латини та німецької мови і жила мрією, що брат викличе її до Палестини. Сама Надя не переривала студій гри на скрипці у свого гімназійного професора. Читала книжки виключно українські, бо в школі, навантажена програмовою польською літературою, занедбала свою. І рупник почала вишивати, а коли бачила школярів, що йшли до школи, згадувалися їй шкільні товаришки, які виїхали на вищі студії. Тоді нападала на неї меланхолія, яка часами переходила в тихий плач. Батьки не тільки запримітили психічне заломання одиначки, але й догадалися причини. Вони приобіцяли їй, що на слідуючий шкільний рік, зможе поїхати на правничі студії до Львова.

З кінцем вересня дістала пропозицію працювати в етнографічному музеї.

Музей засновано кілька років тому. Примістили його в двох кімнатах, біля кооперативного базару. Зразу місцева інтелігенція проявила великий ентузіазм. Під час відкриття було багато людей і багато промов.

Однак, незабаром виявився брак фахової сили. Доривочно займалися працею в ньому то одні, то другі.

Найбільше брала собі до серця справу музею жінка судді, Хомякова. Коли вона довідалася, що Винницька не виїхала з Гірного на дальші студії, запропонувала їй працю в музеї.

— Думаю, панно Надю, що година-дві денної праці, і він буде впорядкований.

— Признаюся, це для мене велика несподіванка.

— Очевидно, очевидно! Але тому, що багато речей починаються від несподіванок, то з тим треба погодитися і бути на них приготованим. Ви ще дуже молоді, то не гнівайтесь прийняти від мене, куди старшої добру пораду...

— А саме?

— Навчіться самі за себе швидко рішати. Не здавайтеся на поради інших, якщо це не обов'язково.

— Чи моя праця в музеї конечна?

— Так. Справа ця дуже важлива. Самі ви казали, що маєте до диспозиції лише кілька місяців.

— Добре, я погоджуюся зі застереженням, що ви мені допоможете.

— Без сумніву. Я інакше й не думала.

Про Софію Хомякову знала Надя не багато. Це жінка понад сороківку і колишня увістка. За приналежність до Української Військової Організації, була польським урядом карана. Кілька років просиділа в тюрмі. П'ять років тому вийшла заміж за вдівця, що мав одну донечку. Дитина не пам'ятала рідної матері і швидко полюбила мачуху. Недавно Хомякова народила дитину і тяжко їй було поратися з дитьми, з домашньою і громадською роботою. Суддева небагато знала і про Надю. Дотепер молода Винницька була малопомітною особою. Бачила її декілька разів, і Надя справила на неї добре враження.

**
*

У музеї праці було більше, як Надя собі уявляла. Не всі експонати були закаталоговані і багато з них не мали характеристики. Терлиця, рало і другі господар-

ські знаряддя розсипались, а Надя не знала, що до чого належить. І в яких книгах знайти дані про це все?

Однієї години щоденної праці не вистачало. А тут і Влодко Гринюк знайшов їй працю в драмі “Гетьман Полуботок”, яку мали ставити зараз після Різдва. З Організації Українських Націоналістів дістала доручення вибрати з-поміж гімназисток чвірку дівчат, перевести з ними розмови і підготувати до вступу в Організацію.

Надя раділа, що буде мати свою “п'ятку” з дівчатами нижчої освіти, в Озерянах.

Був кінець холодного листопада. Перед батьками алібі мала прекрасне. Просто — їде до Птасінських. Алібі перед поліцією — те саме.

Вітряний день, холодний та сухий. Надя приїхала до Озерян ще ранком. Була неділя і вуйки Павлюки збиралися до церкви. Пішла з ними. Після Богослуження — обід. Час тягнувся, а дівчині спішилось. Добігав призначений час, друга година по полудні.

— Мусиш з нами пообідати! Так рідко в нас буваєш. Не пустимо голодну в дорогу. — Вуйко Павлюк сердився, тітка накривала стіл і квапила куховарку.

Дівчина з'їла тарілку курячого росолу. Поспішала, аж губу попарила. Поцілувала пухвеньку тітчину руку, а вуйка в кінчик закрученого вуса.

— Не можу, справді не можу задержуватись. У Іванки дообідаю. Поворотний поїзд — о шостій.

— Другим разом приїжджай в суботу, то й не муситимеш поспішати! Іванка теж тільки похапцем заскакує до нас. Ми вже їй зовсім зайві! — поскаржилася тітка.

Умовленим місцем стрічі був цвинтар за селом. Дорога попри цвинтар вела і до замку.

Швидкою ходою пройшла Надя село. За півкілометра сіріли хрести цвинтаря. Було холодно. Дівчина натягнула беретку на вуха і закуталась у великий шаль, який тітка Павлюкова насилу їй дала. Все ж світило сонце, і це бадьорило дівчину.

Ось уже цвинтарна брама. Оглянулась. За нею із села ніхто не йшов і тут нікого не видно. Чи ж помилка

в часі? Вже за п'ять хвилин друга! Перша невдала зустріч!

Стояла нерішуче в брамі. Чекала кілька хвилин, коли нагло побачила як з-за грубого стовбура липи вийшла дівчина. Постать ще прислонена кушем калини, обвішаної стиглими ягодами. Надя увійшла на цвинтар і поміж низькими могилками, вкритими жовтим листям і сухою травою, попрямувала до дівчини.

— Слава Ісусу Христу! — дзвінко привіталася дівчина в квітистій хустині. — Шукаєте могилки?

— Так, Марусиної могилки.

— Вона там далі, біля Орестової.

— То підемо туди!

“Марусина могила”, як і відповідь “Біля Орестової”, це умовлена кличка. Кличка потрібна Наді. Дівчині неконечна. Вона знала Надю Винницьку не тільки з розповідей, але й з виду.

По вузьких стежинах, між забутими могилками, заглибилися у розколюваний вітром цвинтар. У безлистому верхів'ї вітер виспівував сумну пісню. Він ніби приманював у гліб цвинтаря, то знову завивав, плакав, пронизливо свистів, остерігав.

Дійшли до високої стрілецької могили. Біля могили три дівчини.

— Добрий день!

— Добрий день!

— Що, холодно?

— Ні.

— Дозвольте вам представитись.

— Не треба. Ми вас знаємо!

— Тим краще. Та я вас, на жаль, не знаю.

— Я Марійка Ко... перша обізвалася була дівчина, що вийшла Наді назустріч.

— Тільки імена, прошу, — перервала Надя. — Прізвищ не треба!

— Я теж Марійка!

— Я Катерина!

— А я Оля!

Дві Марійки. Чорноока і друга з великими, широківідкритими блакитними очима. “Певне одна чорнявка

а друга білявка”, — подумалось Наді. Волосся дівчат було вкрите хустками. Чи не слід би вже сьогодні подумати про псевда?

— Дівчата, тому, що між нами аж дві Марійки, може б ви собі придумали прізвиська. Звичайно це називається псевдами. Тоді ми тільки тими псевдами і будемо себе називати. Як вам ця думка подобається?

— Чому ні? Та краще ви самі нам придумайте! — обізвалася знову чорноока Марійка, здається, найсміливіша з усіх.

— Ні, придумайте самі, хоч вам, Марійко, я дала б псевдо “Чорнобривка”.

Біле чоло, на якому вирисовувались тоненькі брови, стягнулися в задумі. Миттю воно розтугнулось і дівчина, усміхаючись, погодилася.

— Я хотіла б називатись “Дужа”, — низьким голосом обізвалася найвища з усіх, що стояла спершись на березу. Це була друга Марійка.

Інші дівчата ще думали. Надя вирішила, що добре буде, коли вже зараз і вона подасть дівчатам своє псевдо. Згадалось ім’я, яким назвав її Озерський, і вона сказала:

— Мене називайте Неїтою.

— А мене, панночко, Олюнькою, — сказала Оля.

— Дівчата, прошу, не кличте мене панночкою. Ми всі, більш-менш однолітки і тому кажіть до мене через “ти”. Згода? Будемо кликати одна одну через ти?

— Та коли так хочеш... — це Чорнобривка.

— Олю, мені не подобається псевдо Олюнька.

— Я читала Чайковського і так плакала над долею Олюньки...

— Чайковський в своєму оповіданні “Олюнька” показав тип дівчини, яка пасивно підкорялася волі злих людей. Чи ти не зуміла б за себе, за правду, за справедливість боротись?

— Ого-го! — розсміялася Чорнобривка. — Коли б ти знала, як вона кочергою біла злодія, що закрався у їхній курник!

— Ти краще замовкни, бо якщо я скажу...

— Дівчата, іншим разом розповімо собі наші при-

годи, але... кочерга! Хочеш, Олю, називатись “кочергою”.

— Так! Ха-ха-ха! — покотилось цвинтарем і знялось зі свистом вітру угору. Кочерга!

Оля насупилася. — Не хочу, це погано!

— Але не банально! — Надя зловила себе на тому, що вжила надто вишуканого слова. Їй треба вживати простих слів, щоб не вирізнитись своєю мовою від мови сільських дівчат.

— А мене кличте просто “Жаба”, — обізвалася нижча від усіх, блідолиця, з задертим носиком, Катря. — Колись мій дідусь так мене кликали. Мама казали, що дитиною я була дуже хоровитою і з лиця зелена, як жаба. — Довгі, тоненькі пальці дівчини поправили синю хустку під шиєю.

— Якщо Катря хоче бути “Жабою”, то я вже буду “Кочергою”! Але хай під неї ніхто з вас не попадається, бо буду гатити!

— Добре, Кочерго! Треба гатити, але не посестер! Від сьогодні ми одна родина. Одна за одну і в вогонь, і в воду повинна скочити.

— Та я то знаю... я тільки так собі.. жартую.

— Мені здається, що ви, дівчата, багато дечого знаєте. Новачками не виглядаєте.

— Та ми, може, і не є новачками! — хитрувато підсміхнулася Чорнобривка.

— Про “Декалог” чули?

— Дещо чули.

— Знаєте напам’ять?

— Я знаю всі десять точок. І Марійка теж знає... як то твоє прізвисько, я забула.

— Дужа.

— Де ти там дужа. Труслива як осика!

— Не вигадуй і не говори за мене! Сама скажу, що не лише знаю “Десять заповідей українського націоналіста” напам’ять, але і розумію їх! Може краще за тебе!

Кочерга і Жаба не знали “Декалогу”. Надя почала пояснювати вступ. Не легко було пояснити значення слів “Я — дух одвічної стихії...”, а далі “на грані двох світів...”. Надя перескочила до першої точки, яку було легше пояснити.

На відхідному звеліла написати коротке завдання на тему: "Чому хочу належати до ОУН". Наступну зустріч призначила в музеї в Гірному, в понеділок, за два тижні. У понеділки в Гірному відбувалися ярмарки, в місті був великий рух, тож зустріч в будинку серед міста не викличе підозріння.

Прощалися. Наді пригадалась її перша підпільна стріча тому кілька років. Чи ж як слід провела вона сьогоднішню гутірку? Ні, вона не задоволена з себе! Здається, тим дівчатам треба когось сильнішого, старшого, до кого вони відчули б респект.

Дівчата стояли рядом, струнко.

— Слава Україні!

— Героям Слава! — стишено відповіла чвірка. В їхній бік наближалася похилена людина.

— Це гробокопатель, — пізнала людину Чорнобривка. — Нема чого боятися.

— Ніхто нас не повинен разом бачити, — перестерегла Надя.

Дівчата розбрились по цвинтарю. Надя пішла в напрямі замку. Сильніше закуталася в шаль, бо вітер дув просто в лице. За кілька хвилин почула за собою кроки. Оглянулася. Це здоганяла її Чорнобривка.

— Хочу тебе підіровадити.

— Не треба. Вертайся в село. Холодно дуже.

— Мені ще з тобою треба поговорити...

Деякий час ішли в мовчанні. Надя не питала, а дівчина, зиркаючи на неї боком, придумувала форму вислову. Нарешті спитала: — Чому ти ходиш до Птасінських? Ми їх не любимо. Це погані люди!

Надя думала. Справді, чого вона туди ходить? Ішли знову в мовчанці грудистими полями. Де-не-де зеленіли озимина, пастернак, конюшина.

— Що ж, на твою думку, я повинна зірвати з ними? Птасінська моя двоюрідна сестра...

— Негодяща вона, і її чоловік мазур, проклятий, злющий мазур. Ми всі в селі їх бойкотуємо.

— Ти говориш тепер від себе чи тобі казали, щоб про це зі мною поговорити?

— Казали. Про мене, ходи до них.

Надя думала: зірвати з Іванкою чи відмовитися від ведення підпільного гуртка. І чому така прикрість на самому початку? Вона не може рішитися зараз. Поговорить з Влодком. Хай рішають ті, що доручили їй сюди приїхати.

З лісу донеслось відлуння пострілів.

— Це граф Озерський полює на диких свиней. То як же, даси мені відповідь?

— Треба буде подумати. Не гнівайся!

— Та то ти не сердься на мене. Мені казали, то я своє й виконала. Хіба вже буду вертатися до села...

— Йди вже! Заки дійдеш то ніч буде. — Попрошались потиском руки. Надя, тримаючи сильну руку Чорнобривки дивилася їй у вічі. В очах дівчини була твердість. Надя усміхнулася. Усміхнулася і Чорнобривка.

— Ти мені подобаєшся, Неїто. Хочу бути у твоїй "п'ятці"!

— Дякую. — Тяжкий камінь спав з грудей Винницької.

**

Різдво! Приїхали Івась і Оксана! Як радісно!

В Гірному подія. Перший раз у церкві гратиме оркестра.

Надворі мороз. У церкві, яскраво освітленій і переповненій, теж зимно. Надя в шовкових панчохах і черевичках, а не снігівцях. Це щоб гарно виглядати. Хутряна, біла шапочка не прикривала вух. Тре в зарукавку пальці рук, щоб їх розігріти. Розглядається, чи не побачить Івася. Є. Він з правої сторони. Він її теж побачив. Вітаються поглядами.

З хорів заграли труби. Грають "Бог Предвічний народився".

Майстер Винницький просльозився. Витирає очі, щоб хто не побачив. Та на нього ніхто не дивиться, крім доньки. Вона простягнула до батька руку і потиснула. — Як гарно, тату!

Влодко Гринюк протиснувся до Винницького і теж йому gratулює.

— Чудово!

— Дякую, дякую! Так, дійсно прекрасно.

До оркестри долучується хор, а далі всі колядують.

Винницький підморгнув вдоволено до Семена Миколайчика, власника крамниці в Гірному. Вони обидва їздили до Львова купувати труби, трубки, клярнети, флейти, сопілки. Спершу збирали гроші на закуп тих інструментів, ходили по хатах і намовляли хлопців, господарських синів вчитися грати на тих інструментах. Знайшли вчителя музики і диригента. Правда, були і неприємності. Декілька разів Винницький посперечався з Миколайчиком, і то в присутності оркестрантів. Вони чули суперечку між майстром і купцем відносно того, хто перший піддав думку заснувати оркестру. Оркестранти любили одного і другого. Перелякалися немало, коли одного вечора майстер Винницький прийшов на пробу з перев'язаними чорною опаскою очима.

— Випадок. Вогонь з печі бухнув у лице, — спокійно вияснив.

— Що лікар казав? — схвильовано спитав диригент.

— Ет, у лікаря не був.

— Як так можна? Мусите негайно піти до лікаря!

— Я сказав ні, то ні! Ану до роботи! Грати мені зараз! Чули?

Оркестранти і диригент мусіли послухати. Того вечора не було сміхів ні дотепів. Після проби пропонували відпровадити Винницького додому, але він спротивився:

— Палиця мене заведе. — Майстер, виходячи з хати, завжди брав із собою палицю. Звичка ще з давніх літ.

Коли вернувся додому, було вже пізно. Надя сиділа в ідальні за столом з книжкою, а мати читала газету. Майстер відкрив двері із кухні і став перед жінками з чорною опаскою на очах. Надя кинулася до батька:

— Таточку, що сталось?

Пані Винницька була теж заскочена, але, спостеревши легку усмішку під великим вусом заспокоїлася. Винницький пояснив як це сталось. Цим разом це вже

був не вогонь з печі в робітні, а нібито в “Просвіті”, і вже в лікаря був, і ще щось там вигадав. Жінка перервала його розповідь.

— Надю, іди вже спати. Все буде добре, не хвилюйся.

— Алеж я не хочу спати!

— То не спи, але залиши нас самих!

Коли батьки залишилися самі, пані Винницька запитала:

— Що цим разом вигадав? Ану скинь опаску!

— І не сором тобі? Себе і нас наражуєш на по-сміховище!

Майстер співчутливо подивився на жінку. — Навіщо розповідати тобі про це? І так не зрозумієш. Надька певне зрозуміла б.

— Ти не посмійся признаватися доньці у своєму варіанстві. Сором, що має такого батька.

— О, вже й сором! Якщо не виляпаєш язиком, то ніхто знати не буде!

— Не кричи, говори тихше!

— То ти варіятом мене не називай!

— А як інакше? Чого ти це зробив?

— Поки не перестанеш гдирати, не скажу. Не можеш по-людськи говорити?

— Ну, вже не буду, кажи! Але... чого ти не порадився мене, чи ж я така вже дурна?

— Ні, але ти б мені не дозволила. А це малий досвід, який дуже багато мені дасть. Бачиш, жінко, я хотів знати, як себе почувують сліпці. Скажи, ну, скажи сама, як нам зрозуміти сліпців, коли ми ніколи не були в їхньому положенні.

— Та, не дай Божи, щоб ми колинебудь осліпли!

— А бачиш! Лякає тебе така можливість. То, жінко, страшно бути сліпим. Але, з другого боку, їхні інші чуття більш розвинені. Ти чула б той гамір, що зчинився в “Просвіті”, коли я туди прийшов! Я пізнавав голоси, співчуття в них і прихильність до мене. Ти знаєш, що вони мене люблять?

— Чому не мали б любити? Стільки для них напружувався! Щоб ти завтра не вдягав цієї шмати на очі!

— Як то, ти хочеш, щоб я нагло виздоровів? Ні, жінко, ще кілька днів поношу. Ну, добре, ще тільки один день.

**

Минуло Різдво. Далі продовжувались театральні проби. Сходились вечорами, працювали, сварилися і нарешті, — вистава! “Гетьман Полуботок”! Винницька дебютує! Надя входить в нову, театральну родину.

Кінчався лютий. Приятелька з товариства “Сокіл” запропонувала Наді поїхати на інструкторські тіловиховні курси до Львова. Члени “Сокола” в Гірному мали свою невеличку руханкову площу, але залі не мали. Тому, зимою, руханку проводили в залі товариства “Бесіда”, що абсолютно до такої цілі не годилася.

Заля, величиною шість метрів на десять, поміщувала руханкові приладдя як: козел, кінь, поручку, а крім того ще й великий, сукном критий стіл з попелничками і горою старих газет. Суботами і неділями радники, меценаси і священники сходилися тут, щоб продискутувати політичні й громадські проблеми і щоби розважитися партією шахів чи бриджу. Не диво, що коли дівчата заходили в неопалену залю, передусім відчиняли вікна, щоб вигнати застоєле, просякнуте тютюновим духом повітря. Із свіжим повітрям впускали і мороз. Передягатися в руханкові строї було неприємно, холодно.

“Соколянок” було всього вісім. Провідниця Ірина, мала, м'язиста білявка, з пропозицією поїхати на інструкторські курси звернулася до Наді не тому, що вирізняла її, а тому, що за курси і за двотижневий побут у Львові треба було заплатити. Знаючи мізерні фінансові можливості “соколянок”, звернулася до Винницької. Надя мала слабе здоров'я, а запалення легенів у дитинстві дало свої не грізні, але все ж таки деякі наслідки.

Панство Винницькі не противилися бажанню доньки. Мати пошила теплу нічну білизну, гарний шляфрок з японським узором, червоними квітами і віяльцями на чорному тлі. Напередодні виїзду Марися, служниця на правах своячки або радше своячка на правах служниці,

нагріла великий баняк води і Надя скупалася в бляшаній ванні.

— Не три так сильно плечей, болить! — просилася Надя у дівчини.

— Зате будеш чистенька і пахуча, — сміялася Марися, скосивши вузькі чорні очка. — Ти тільки там не загуляйся зі своїм Івасем!

— Не вигадуй!

— Що, не до нього їдеш?

— Ти що верзеш? З глузду з'їхала?

— Не кажи мені, що ти його там не будеш бачити!

— Того я не кажу!

— І не кажи, що ти його не любиш!

— Вигадуєш!

— Чого соромишся? Ти вже стара дівка. Час заміж виходити!

— Ти сама стара, поза тим ти ідіотка!

— Мені всього шістнадцять, а тобі вже вісімнадцять стукнуло. Тишишся що там будеш зустрічатись із своїм Івасем, мало із шкури не вискочиш, а вдаєш байдуку. Мене ти не обдуриш.

— Ти мене ображаєш. Я скажу мамі!

— Або я її боюся? Кажи! Але я тоді все скажу, що я знаю!

— Що ти знаєш?

— Що ти Калиневича любиш і що ти з ним цілувалася!

— Добре, кажи, але тоді я скажу татові, що ти кохаєшся з Грицем.

— Ой, Надю, Надюню, не кажи, вуйко будуть гніватися.

— А що, Гриць хоче з тобою женитися?

— Та де там? Я його не хочу! Я лиш так собі, жартую з ним. Та ж він без одної ноги!

— Не жартуй коли не любиш, бо хлопець закрутить собі тобою голову, а — може вже й закрутив. Не казав, що тебе любить?

— Чи раз! Та я сміюся!

— Ти його не цілувала?

— Та що ти?

- Ні разу?
— Ет, причепилася! Цур йому і тобі!
— Він хороший з лица, мудрий і господарний. В нього і маєток немалий. Поберетесь, будете на своєму.
— Вуйко не дозволять. Вони раз приловили мене, як я обняла Гриця, то так на мене сварили! Казали, що пішлють до тітки у гори.

**

Марися народилася в горах, в зеленому Бескиді, в невеличкій хатині над бистою річкою, серед запаху овечого сиру, вовни і теплої мамалиги. Батьки швидко осиротили одиначку. На виховання взяла її вдова, тітка з чотирма дітьми. Хоч тітка із своєї курної хати перейшла жити в Марисину, то тітчині діти, між ними два старші хлопці, не любили круглої сироти і докучали їй. Марися виростала недоїдаючи, але здоровий інстинкт підшептував їй, як вижити. Малим дівчам бігала на полонину до пастухів, що там випасали вівці, приносила їм вістки зі села. Пастухи за те частували її молоком, сиром і паляницями. На полонинах дівча збирало ягоди, в лісах гриби а в потічках голіруч ловило рибку.

Марисі було тринадцять років, коли до села навідався Майстер Винницький, двоюрідний брат Марисиної матері. Він приїхав, щоб продати кілька моргів лісу, який йому записали батьки, що вже давно повмирили. Лісу Винницький не продав, бо ніхто його не хотів купляти. Навіщо ж його купляти, коли й так всі з нього користались задармо. За те, почувши розповіді про гірку долю сестринки Марисі, забрав її зі собою до Гірного.

В домі Винницьких дівчина поклала свій бойківський одяг на полиці в коморі і вдягалась в нього тільки на свята і неділі. В будні доношувала Надьчину одягу. Не розставалася лише з разком справжніх коралів і продіравленим дукачем, який завжди висів в неї на грудях. Цей дукач і чорна батькова дуда були найдорожчими пам'ятками по батьках. Про те, що вони залишили їй чимало лісу і орної землі, Марися знала, але того ще не вміла оцінити. Життя у вуйків сподобалося їй. У своєму селі закінчила вона лише чотири

кляси і ледве вмiла писати. Вуйко і Надя почали її вчити, але, де там! Охоти найменшої! То голосно смiялася, то хмурилася, злостилась. Тiтки не любила, не слухала. Вуйка любила і боялася. З Надькою передразнювалася, хоч і любила її дуже.

Про те, що полюбила Гриця, нiкому не казала. Це була її велика таємниця. Та тiтчиний здогадливостi не треба було багато. Своє пiдозрiння передала чоловікові, і чоловік зажурився.

Сам Винницький нiколи не мiг забути гiр. За ними тужив і, коли б не жiнчин спротив, давно б туди повернувся. Довiдавшись про Марисин вибiр хлопця, рiшив вiдiслати її у гори. Там вона повинна вийти замiж за свого хлопця, за бойка. Там теж її хата, маєток. Про це своє рiшення ще не казав нiчого дiвчинi. Хай ще безжурно побуде у його хатi.

**
*

Надя не повiдомила Калиневича про точний час свого приїзду. На двiрцi нiхто на неї не чекав. З двома валiзками сама добилася трамваем до будинку “Сокола Батька”, що був у середмiстi. Була одинадцята година ранку. В канцелярiї багато незнайомих. Зареєструвалася і довiдалася, що зайняття почнуться пiсля обiду, о другiй годинi. Подзвонила до Калиневича і умовилася з ним на дванадцяту. Годину вiльного часу рiшила провести на оглядинах мiста.

Вузькими сходами збiгла з другого поверху на подвiр'я-чотирикутник. По великих, кам'яних плитах і через портал, вийшла на вулицю. Пiд стiною протилежного будинку завважила двох чоловікiв, що з цiкавiстю до неї приглядались. Це її не збентежило і вона пiшла вулицею. За хвилину вже була бiля Волоської церкви. Трибанна капличка з рiзьбленим порталом, рельєфний орнамент з виноградної лози, вiкна за густими ґратами. Дiвчина вiдкрила залiзні дверi, оглянулася і побачила, що тi два чоловіки йшли слiдом за нею. Один з них швидко заховався за колону, а другий, в плащi з пiднесеним комiром, не встиг заховатися. Хто вони такi? Може тайнi полiцисти? Якщо так, то звiдкiля вони зна-

ють про її приїзд до Львова? Та їй нічого їх боятися. Особисту виказку дістала перед виїздом.

В церкві панували сутінки. Слабе світло падало крізь вітражі на камінну підлогу. Надя підійшла до іконостасу і станула навколішки. Просила Всевишнього не покидати її у незнаному місті. Звелася на ноги і почала шукати другого виходу. Чейже повинен бути головний вхід, думала. Ні, другого не знайшла і вернулася до дверей, якими увійшла, хоч побоювалася, що там зустрине незнайомих типів.

Так, вони на неї чекали. З дзенькотом над'їжджав трамвай. Вскочити б у нього, мигнула думка, і відчепитися від тих нахаб. Та не вскочила. Подумала, що коли вони завзялись слідкувати за нею, то вона їх в такий спосіб не позбудеться. Треба з тим погодитися. Намірилася вже перейти вузьку вулицю, коли почувла своє ім'я. Оглянулася і побачила Калиневича, без капелюха, в незастібнутому плащі, поли якого розвівались від швидкої ходи. Вона пішла йому назустріч.

— Надю, Надюсенько, зиронько ти моя! Не втомилась? Не змерзла? Чого не повідомила точно про свій приїзд? Не блукала? Кажеш все можна знайти на кінці язика? Добра приказка, а все ж гніваюся на тебе... — Калиневич цілував наречену в обидві руки, пригортав її до себе. Вона звільнилась із його сильних обіймів.

— Бачиш тих двох, як на нас дивляться? Вони за мною слідкують!

— Це тайняки, не переймайся. Ти ж для них нова, а може й сподобалася.

— Не жартуй! Не боїшся їх?

— Треба бути завжди обережним.

— А ти обережний?

— Стараюся бути. Злостять мене ті дурні. Пастки розставляють, як на дикого звіра. Але ми не дамось! А знаєш, я вже знайшов для нас гарне мешкання. Від літа буде вільне, одні мої приятелі випроводжуються з нього. Підемо оглянути, добре?

— Хоч би й зараз!

— Ні, це досить далеко, а ти ж певне втомлена. Ранесенько मुсила встати.

— Я зовсім не спала цієї ночі, хвилювалася...

Пішли пообідати у ресторан. За столом, накритим білим обрусом, сиділи самі. Вона вдивлялася в сині, майже голубі очі під густими бровами свого судженого, він дивився, надивитися не міг в такі ж голубі очі коханої, в темній оправі довгих вій. В тих очах обоє шукали potwierдження слів, якими не годні були передати своїх почуттів.

**

Точно о другій годині дівчата, в одностроях, стояли посеред великої залі, вишикувавшись в один ряд. Наді припало стояти першій, бо вона вища за всіх посестер.

Один... два... три... і так далі, аж до останньої, маленької, з гарним личком і косичкою над чолом. Вона двадцять сьома.

Почався впоряд, далі представлення інструкторів. Їх аж семеро. “Чого вони будуть навчати?” — старалась збагнути Надя.

Почалася друга година лекцій. Худорлявий, білявий професор почав говорити про те, як ще в 1862 році чехи заснували руханкове товариство “Сокіл”, далі про те, як у 1894 році Нагірний і Лаврівський заложили український “Сокіл” і вже дійшов до Боберського... Надя записує в нотатнику роки, прізвиська...

“Соколи, соколи, ставайте в ряди!...” — це вже година співу. Після години історії дівчата оживляються. Потім — вільноручні вправи і нарешті спорт. Біг докруги залі, скоки у височінь і далечінь, перескоки через козла і виверти на поручці. Надя над усе любить вправи на поручці. Ох, якби ця година ніколи не кінчалась! Та ні, вже сьома. Дівчата біжать крутими сходами на балькон і звідтам спостерігають хлопців, що в одностроях сходяться до залі. Передягнувшись, ідуть до канцелярії. Тут на них уже чекає декілька хлопців. Секретарка представляє їх дівчатам. Вони мусять відпровадити тих, що не мають у місті родин і приятелів, до домівки, що на площі “Сокола”. На Надю чекав Калиневич.

Взяли валізки і вийшли на слабо освітлену вулицю. Далі широка вулиця Легіонів, Академічна, яскраві вітрини, гарно повдягані пані і панове. З голосних розмов долітають окремі слова. Мова польська.

— Чи вони всі поляки, Івасю?

— Ні, в більшості це жиди.

— Чому так думаєш?

— Такі дорогі хутра можуть мати тільки жидівки.

— Вони такі багаті?

— Не всі. Але навіть бідні жиди дорого і вибагливо вдягають своїх дочок, щоб привабити женихів.

— Хто тобі більше подобається, жидівки чи польки?

— Є між одними і другими гарні дівчата, але вони мене не цікавлять. Для мене існуєш тільки ти одна.

— А знаєш, за нами слідкують.

— Хай собі ноги покрутять. Виздихали б вони!

— Як так можна казати?

— Їх нам не благословити, Надю. Поляки не тільки морально ображують нас, але і фізично нищать. Побажай і ти їм, щоб карк скрутили!

— Так не можна, а... може і твоя правда.

— Вже побажала?

— Ні...

— Заклени, щоб живцем під землю провалилися!
— Обидвое засміялися.

Але тайняки не думали западатися під землю. Вони відправили дівчат і хлопців вулицями, далі темним парком, ген аж поза місто, аж до самотньої хати на великій площі Сокола Батька. Хлопці розповідали веселі історії то й дівчата часто сміялися. Калиневич з Надею йшли зайняті собою, своїм щастям.

Увійшли до хати. Хлопці поскладали валізки, попрощалися і відійшли. Дівчата залишилися самі. Не знали вони, що чвірка тайняків заховалася в теміні ночі за великим вікном.

Кімната була простора, з трьома вікнами. Майже посередині — велика, залізна піч. Біля неї два відра з водою. Під стелею жарівка на довгому проводі. Вздовж стін лавки, а на них дошки з розв'язаними околотами соломи.

На печі шипів у чайнику окріп. Жінка сторожа хати і спортової площі запарила чаю, приобіцяла збудити вранці, ще й порадила, щоб дівчата постелили свою постіль під одною стіною. Буде тісно, але тепліше.

Дванадцять молодих, здорових дівчат метушилися, розкладали простирала на соломі. Двоє вікон заслонили густими капамі а третє прозорою капою, і тому тайняки могли спостерігати все, що діялося в кімнаті.

Повмивалися холодною водою з полив'яної миски і станули в ряд до молитви. Відспівали “Боже Великий, Творче Всесильний, на нашу рідну землю споглянь”. Погасили світло, і одна по одній поснули. Тайняки закінчивши свій день праці, вернулися до міста.

Наступний ранок прокинувся захмарений. З низьких хмар політав сніг. Велика площа довкруги хатини вже була вкрита білою тонкою павлокою.

Дівчата випили по горнятку гарячого молока, що його принесла господиня, і з'їли по одній свіжій “кайзерці”. Надя скинула м'який, ранішній капець і хотіла була взути черевик, коли відчула в п'яті гострий біль. Новий черевик натер вчора п'яту, і годі було його узуті. Що робити? У неї тільки одна пара, на високих, “французьких” закаблуках. Щоб відбути двокілометрову дорогу до центру міста і мови не могло бути. З поміччю прийшла турботлива господиня. Вона сказала, що хоч трамваєва зупинка не близько, але якщо Надя зможе дійти до неї, то трамвай підвезе її до центру міста. Дівчата пішли в один бік, а Надя у протилежний. Шкутильгаючи ішла повільно до зупинки. В будинку “Сокола” перезулась у руханкові черевички. Біля десятої викликали Надю до лікаря. Високий, грубий чоловік з червоним обличчям і добрими очима невдоволено бурмотів щось про елегантність, якої прагнуть панночки, прорізає скальпелем великий міхур і забандажував Наді ногу.

Під час обідньої перерви зустрілася Надя з нареченим. Він теж висварив її, як і лікар, за тісні черевички, а збагнувши з розмови, що Надя не має зайвих грошей, заявив, що купить їй інші черевички. Наді було сором

приймати цей дарунок, але, повагавшись, вона погодилася.

Нашвидку пообідали. Хмари прорідились і лагідне проміння сонця розтопило сніг. На хідниках стояли калюжі води.

Йшли вулицею.

— Той наріжний будинок з бароковими прикрасами — це колишня палата Любомирських, — пояснював Калиневич.

— А мені здавалося, що це стиль рококо.

— Так, власне це два стилі. Зайдім досередини. Тут наша Централя “Просвіти”. Хочу представити тебе моїм приятелям... Ні, ні, маємо ще доволі часу. А цей дім з асиметрично розміщеними вікнами це Корнякта... гарні різьби... подобаються?

— Дуже круглі і вусаті ці голови, — сказала Надя і по надумі додала: — А знаєш, я не хотіла б, щоб ти носив вуса!

— Присягаюся тут, на цьому ринку, перед цими кам'яними левами, що завжди робитиму так, щоб тобі подобалося. На все буду питати твоєї згоди... А ці атланти, що підпирають балкони, змінив він тему розмови, це залишки старинних скульптур.

— Тут все старе, Івасю.

— Так, в цій частині міста найстаріші архітектурні залишки. Але згодом я тобі і новіші речі покажу.

— Ти дуже любиш це місто, але... коли б я була бургомістром, то наказала б відновити його. Не подобається мені забагато пороху і ржі на гарних речах.

— Побоююсь, що цього ніколи не станеться. — Обоє засміялись.

— Як нога?

— А як би ти хотів?

— Ще тільки по цей бік Ринку, ще хвилинку потерпи, моє ти немудре сотворіннячко.

У великій взуттярні із ввічливими продавцями Калиневич купив Наді черевики на низьких закаблуках і на ціле число завеликі. Дівчина з полегшею зідхнула.

— Тепер, любий, хоч і до ночі розкажуй мені про своє місто!

Калиневич показався невтомним в пояснюванні архітектурних пам'яток, що так густо зібралися на тому квадратному Ринку. Нога Наді вже не докучала, але в голові ходором ходило від дат, прізвищ, видань Ставропігії, договорів, історичних переговорів. Під кінець проходу вона вже нічому не дивувалася, тільки невиразно посміхалась. Ця усмішка заставила Калиневича перервати лекцію історіографії.

— Чи я тобі надокучив? — спитав вже під порталем будинку “Сокола”.

— Ні. Я б тебе слухала й слухала...

— Правду кажеш чи може трішки піддурюєш?

— Може трішки, але не гнівайся. Я всім тим приголомшена!

Надя зникла в глибокому подвір'ї, а Калиневич пішов до “Дністра”.

**

Дні минали швидко. Калиневич з нареченою ловили кожну вільну хвилину, щоб побути разом. Побували в театрі і на концерті, а в неділю на виставці образотворчого мистецтва, що відбувалася в залах будинку Наукового Товариства ім. Шевченка.

— Це групова виставка. Маєш нагоду зацікавитися з творами найкращих наших мистців.

— Я б теж хотіла малювати.

— Всього не можна робити: співати... малювати...

— Я не хочу вчитися співу, не хотіла б бути професійною співачкою!

Калиневич не може того зрозуміти, чому Надя не радо співає перед людьми. Має талант, то чому його накопувати! Він любить музику і хотів би, щоб його наречена не по-аматорськи, а професійно пізнала музичне мистецтво. А Надя? Вона залюбки співає своїм найближчим, для себе самої. В співі насамоті виливає свої почування. Коли ж співає на сцені, то це тільки порожні звуки, не пережиті слова.

Надя викликала помітне зацікавлення присутніх на виставці. Калиневич водить її від образу до образу, пояснює, і питає її думки. В загальному вони не погоджуються зі своїми уподобаннями. Наді подобаються

більше ілюстраційні образи. — Ось ці коні! Які вони прекрасні!

— Івасю, хто автор цього образу? Він може є тут на залі?

— Я тебе вже з ним познайомив.

— Ага, це пан Іванець! А хто цей другий пан, що тепер з ним говорить?

— Уважай, щоб в ньому не закохатись! Не одна дівчина вже через нього голову стратила!

Двоє панів жваво обговорювали образ з кривим кріслом, зеленаво-синявими тінями і невиразними обрисами жіночої постаті. Високий, елегантний мужчина з гарно вирізьбленим обличчям, високим чолом і густими бровами доказував, що цей образ тим не має великої вартости, що в ньому загублено рівновагу між формою і змістом. Нижчий ростом співбесідник із черявим волоссям і з рум'янцями на щоках доказував композиційну і кольористичну досконалість образу.

— Котрий з них ліпший маляр, Івасю?

— Вони в стилях зовсім різні. Цей з рум'янцями настільки модерний, що його мало хто в Галичині розуміє. Він називає своїх колег зацофанцями, що черепашим темпом тягнуться в хвості західного світу.

— Чи воно справді так?

— Я б не сказав.

— Смішака. Його певне ніхто не любить!

— А цей Іванець гарний з біса. Так я завжди уявляла собі наших козаків.

— Він колишній старшина Січових Стрільців. Але ти більше приглядаєшся людям як образам!

— Дивися, Івасю, тут і портрет чоловіка пані Олі, нашого сусіди з Гірного. А це наша річка і монастир. Подобається тобі?

— Так собі.

— Це наша оболонь... Дивися ось, він і портрет жінки виставив. А знаєш, він їй сам рисує узор. Вона має такі гарні гаптовані блюзки...

— Залиш, Надю...

— Я знаю, ти її не любиш. Все ж таки вона гарна!

— А мені не подобається... Дозволь представити тобі композитора...

До них підійшов середніх років чоловік з хвилястим волоссям.

— Дивно, шановна пані, що я ніколи ще не зустрічав вас на наших забавах.

— Моя наречена не є львів'янкою.

— Яка шкода... Все ж сподіваюсь зустріти вас на балі "Калини".

— Це ще так далеко... майже рік часу.

— І не оглянетесь як пролетить! Вибачте... — і він відійшов до старшого пана в темному, гранатовому плащі, що підкрочував свої невеличкі вусики.

— Дивак, запрошує на рік наперед!

— Він щороку є аранжером забав Червоної Калини. Це популярний Усусус, Льоньо, поет і композитор. Він написав...

— Знаю. "Видиш, брате мій". Вгадала? З ким він говорить тепер?

— О, о! Це наша слава, Людкевич!

Калиневич з пошаною вклонився композиторові. Той не замітив цього. Він дивився на Надині ноги.

— Він тобі не відклонився!

— Нічого дивного. Не завважив. Він любитель гарних жіночих ніг.

— Ти неможливий!

— Надю, ти не в Гірному! Тут у Львові інакше люди поводяться!

— Я бачу. А як цей стиль називається? — Надя підійшла до образу, намальованого на великому аркуші паперу. На ньому були зображені неначе лицарі в шоломах.

— Це кубізм. Перед хвилиною бачив автора цього образу... він теж і поет. От зник біда! Був би тебе з ним запізнав.

Калиневич не знав, що невисокий, білявий мужчина заховався у фрамuzі вікна. Він бачив, що на його образ звернули увагу і засоромлено втупив очі в сирій день за вікном.

Надя і собі поглянула на вікно. — Вже вечоріє. Ходім Івасю. Я стомлена.

Вийшли на Марійську площу. Падав сніг з дощем. Засвічувались вуличні лампи. На площі вирисовувався високий пам'ятник поета Міцкевича.

— Гарний пам'ятник! Мають поляки чим гордитись!

— Міцкевич був литовцем з народження, а цей пам'ятник проектував українець... Отже, чим тут полякам хизуватись?!

— А я не знала! Але чи ми повинні своєю працею звеличувати наших ворогів?

Увійшли у каварню. Багато світла, елегантні панове і гарно одягнені пані. Іван попровадив Надю до вільного столика. Поміг їй скинути плаща і сам скинув свій.

— За звичкою, тут Дмитро Донцов пересиджує, — сказав він.

— Направду?

— А тут, під цією колоною, часами і поет Маланюк п'є каву. Та він рідко приїжджає з Варшави.

— Дякую, що привів мене сюди. Приємно побувати в тій самій атмосфері, в якій перебувають наші світочі... Цих людей знаю тільки з їхніх писань. Вони існують в моїй уяві як безтілесні істоти....

— Вони з тіла і кости, як і ми всі.

— О ні! Куди нам до постів та до ідеологів! А ти з ними зустрічаєшся?

— Чому ні?

— Тут?

— Авжеж! Але говорім уже про себе... Надю, ти така чудова!

— Не будь банальним!

— Що з тобою? Не можна сказати тобі те, що думаю? Може й справді починаю бути чудним у своєму безумному захопленні тобою.

— Ні, але, перескакуючи з попередньої теми, ти немов змиваєш ледь зарисоване уявлення про тих людей... — і Надя в задумі стягнула брови.

— Не стягай брів, тобі це не личить.

— А коли ти морщиш чоло, то я нічого тобі не кажу!

— Я мужчина, мені не конче треба бути гарним, а ти дівчина, до того моя, і мусиш бути прекрасна.

— Мені здається, Івасю, що ти любиш тільки мою зовнішність. Моя внутрішня суть тобі байдужа. Скажи, коли б я була погана, ти кохав би мене?

— Як мало ти мене знаєш, Надю! — Калиневич сидів навпроти Наді. Тількищо скінчив курити папіроску, як уже посягнув знову по папіросниці.

— Чому стільки куриш?

— Якщо тобі це справді не подобається, то я покину курити.

— Це була б посвята з твоєї сторони.

— Для тебе це зроблю! Скажи тільки!

— Не смію.

— Чому ні? Незабаром будеш моєю дружиною, отже маєш на це право.

— Ні, ще раз ні! Я ніколи не буду собою тебе в'язати, тебе переробляти. Добровільний зв'язок двох людей не сміє спутувати їхню особисту свободу, викривлювати їхню індивідуальність.

— Дивись, дивись, які теорії вона висуває перед одруженням!

— Коли тобі не подобаються мої погляди...

— Значить, коли ми поберемося, ти даєш мені цілковиту свободу і право користати зі свободи?

— О, свобода це одна річ, а право — друга. Правом ти зв'язаний перед людьми а свободою перед власним сумлінням.

— Як тебе розуміти?

— Право створили люди. Вони створили і закони, щоб налагодити співіснування людей і тому, коли ми зв'яжемося церковним законом, ми маємо супроти нього і зобов'язання. Подружжя, це немов би кайдани, які сплутують людину.

— Я хочу сильними кайданами тебе до себе прикувати!

— Івасю, ніякі закони не зв'яжуть мене з тобою більше як любов. Мені без тебе не жити! Ти мій, а я твоя! Не відчуваєш цього?

— Дякую, Надю! Саме це я хотів від тебе почути. Признаюся, що я цього не був певен. Я підозривав, що ти заховуєш деякі симпатії... Ні, ні, не говорім про це.

— А все ж, скажи, — засміялася Надя. Іван теж засміявся.

— Та вже скажу. До Збиха Озерського!

Надя враз споважніла. Калиневич допитливо дивився у вічі дівчини. Мовчанка була досить довга. Обое поволі взялися до вечері.

— Івасю, Збих непересічна людина, — порушила Надя мовчанку. — Так, я до нього маю велику симпатію, відчуваю, що він до мене теж. Але це не та любов, що нею я тебе люблю.

— Мені здається, що коли б він не був поляком, ти вийшла б за нього заміж.

— Покиньмо дурні балачки, прошу тебе. От, знову куриш. Чому не кінчаєш вечері. Такий ти якийсь...

— Який, ну, скажи! Не такий зрівноважений як Озерський? У нього більше такту, достоїнсти?

— Може й так...

— Вибач! Калиневич встав і не вдягаючи плаща, вийшов на вулицю. Лице дівчини запаліло вогнем. Якраз у цей час в каварню увійшла група мистців у товаристві жінок. Модерніст з кучерявим волоссям галянтно вклонився Наді.

Калиневич стояв декілька хвилин на вулиці. Він уже докоряв собі за нетактовність. І чого він такий ревнивий? Вона щира з ним! Чи ж краще було б, якби свої почуття до інших ховала від нього? Скільки ж він сам мав "симпатій" і не почуває себе винним перед нею! Але коли її симпатія щось більше ніж симпатія? А якщо вона не свідомо ще того, що за симпатією може піти і справжня любов? Ні, ні! Він не допустить до цього! Треба їй заборонити зустрічатися з ним. Алеж вона так рідко його бачить і зустрічі їхні, здебільша, випадкові! Вона визнає свободу людини, свою і його. Ні, вона не сміє поступати як вільна птиця! Вона належить тільки йому!

Зимний вітер холодив його постать. Кинув папіросу і вернувся до каварні.

— Ходімо, Надю. Там чиста завірюха, — сказав із вдаваним спокоєм.

— Добре, — і Надя встала. Він, подаючи плаща сказав: — Тобі гарно в білому. Ти знаєш про це, правда?

— Припустім, що знаю. А тобі гарно в сірому. І чого ти не взяв капелюха? Ще через мене застудишся!

Вітер свистів, трамваї дзеленькотіли, а люди кудись поспішали. Під ногами кваша з мокрого снігу. Сіли у трамвай. Їхали, притулившись одне до одного. На останній зупинці висіли. Далі дорога по засипаній снігом доріжці. Надині черевички зовсім промокли, та вона того не відчувала. Дійшли до будинку на сокільській площі.

— Скажи, чому я мушу вертатися тепер сам?

— А якби ти хотів?

— Не хочу з тобою розлучатися.

— Я теж ні, але мусимо.

— Завтра в обід підемо оглянути наше мешкання. Мале воно, всього дві кімнати з кухнею. Та наразі... У них тільки одна дитина.

— У кого?

— Я тобі вже казав: у тих приятелів, що відступають мені мешкання. Тепер сподіваються другої дитини і тому перепроводжуються. У нас теж будуть діти, правда, Надю? Як ми їх назвемо?

— Я про це не думала, та... назвемо так, як ти захочеш.

— Мені байдуже! Назвемо їх янголятами, чортенятами, все одно! Хочу лише, щоб були такі, як ти. Прирікаєш, що будуть?

— Нащо прирікати? — вже боронилася від поцілунків Надя. — Добраніч! Дивися, щось за рогом хати мигнуло!

— Я це “щось” вже давно запримітив. “Хоронителі” не покидають нас і в завірюсі.

— Вважай на себе!

— А ти спи добре!

В кімнаті було тепло. Дівчата, жартуючи розпитували Надю про Калиневича а вона розповідала де то

вона була і що то вона бачила! Спільна молитва і знову голосний спів змішався із свистом завірюхи, яка розгулялася по розлогій площі.

Надю заколихував шум вітру, що за вікнами вигравав для неї ніжну коліскову. Звуки срібних флейт змішувались зі звуками золотої гарфи, які так виграють тільки в дівочих мріях.

Коли вже дівчата позасинали разом із своїми мріями, а надворі вітер стих і час посунувся вже поза північ, сильний грюкіт у двері розбудив всіх дівчат.

— Що, що трапилось?! — перелякано питали одна одну. Крізь вікна, що над дівочими головами, світять ліхтарками, але густо-ткані капи не пропускають світла і воно проникає тільки шпаринами.

Надя лежала під самим вікном. Вона ледь відхилила капу, але нічого не могла доглянути. Та в одну мить світло від ліхтарки відбилосся від шиби і освітило блискучий щит з орлом на шапці.

— Посестри, це поліція!

У двері грюкали чимраз дужче. Здавалося, ось-ось висадять їх. І тоді дівчата почули голос сторожа. Він відчиняв поліції двері. Стукіт стих. Розмова велася коротко. За часинку до дверей кімнати, де були дівчата хтось постукав: — Спійть спокійно, це помилка. Поліція шукала іншого числа. А воно геть далеко звідсіля. Я їм показав, в якому напрямі йти.

— Олю, ти вже спиш? — прошепотіла Надя, коли їй здалося, що вже всі посестри позасинали.

— Ні, не можу спати.

— Ти думаєш, що вони справді помилилися в числі? Таж над входовими дверми виразно видно число.

— Надю...

— Що?

— Мені соромно!

— Чому?

— Вже тиждень навчають мене десять заповідей “Сокола”, а я злякалася як заєць. Далско мені ще до того сокола, символу швидкого розуму і могутніх крил.

— Я теж перелякалася.

— Все ж таки ти не побоялася виглянути крізь щілину!

— Признаюся, що я ще не заспокоїлася. Далеко ще мені до самовдосконалення!

— Чого вони хотіли?

— Не журися, скоро довідаємося. Певне поліція почала якесь діло, а яке — побачимо. Думаю, що приемним для нас воно не буде.

Ранок був хмарний з теплим, легким вітерцем. Дівчата весело розповідали про нічну пригоду. Одна з одної насміхалися, ото, мовляв, героїнка, аж занемовила з переляку.

Бадьорим кроком пішли до міста. Та тільки прийшли до будинку “Сокола”, як їм сказали вертатися. Верталися вже трамваем, щоб швидше. З ними два побратими, які ніяких вияснень не могли дати. Вони мали відпровадити дівчат на нове мешкання.

Дівчата спакували валізки і в пригнобленому настрої попрощалися із здивованими господарями.

На віддалі кількохсот метрів стояла палата в ренсансовому стилі, дарована митрополитом Шептицьким українським законницям.

— Ось, посестри, до кінця курсів прийдеться вам тут жити, — сказав один з побратимів, білявий інструктор.

Усмішка настоятельки, яка у входових дверях прийняла дванадцять льокаторок, була тепла. Біля неї стояли дві законниці в чорних рясах. Всі три повели дівчат до великої кімнати, в яку сипало промінням сонця. Дівчата полишали валізки і пішли на виклади.

Коли вернулися на нічліг, посеред кімнати було виготовлене велике леговисько: солома, прикрита свіжими простиралами. Перед спанням соколянки стали в ряд. Сестри законниці стояли в другій кімнаті і шепотіли разом з ними молитву. Коли заспівали “Боже Великий, Творче Всесильний, на нашу рідну землю споглянь”, по лицях законниць покотилися сльози.

Скоро стало всім відомо, що поляки забрали від українців площу “Сокола Батька”, мотивуючи тим, що

цей простір їм потрібний для будови летовища. Це не було правдою, бож місця довкруги було багато.

Як би не було, а дівчата ще завзятіше вивчали правила “Сокола”, в яких восьма точка звучала: “Без галасу і метушні мусиш аж до смерти йти тернистим шляхом до кращого майбутнього своєї батьківщини”.

Час курсів швидко минув. Прощаючись, всі плакали зі зворушення.

На сірому двірці Підзамча прощалася Надя з Калиневичем. Він гордий за неї, бо Надя склала іспити якнайкраще, а вона щаслива, бож по святах їхнє весілля! Тепер вона вже не боїться спротиву батьків. За тих два тижні Надя набралася відваги. З її волею батьки мусітимуть рахуватись!

**

Ех, та коли б так воно йшло, як людина бажає!

Мати не дорікала Наді за вибір начереного, а батько ще й в чоло поцілував. От, ще рік, і доньчина хата буде викінчена. Матимуть де жити. Коли ж Калиневич не знайде в Гірному праці, то пустить доньку до Львова. Тут хату винаймуть, а за ті гроші оплачуватимуть мешкання у Львові. - “Якось то буде”, - потішав батько.

Та перешкода не прийшла звідтіль, звідкіля побоювалася Надя. Минули вже Великодні свята, пройшли в церкві дві оповіді на вінчання і тільки ще тиждень залишився до шлюбу, як Калиневича арештували.

Зразу Надя не хотіла вірити в правдивість цієї вістки. Далі сподівалася, що його взяли тільки на допит і швидко випустять. Ні! Минув тиждень, почався другий. Отець Калиневич поїхав до Львова, поїхала і Надя і Оксана приїхала з Кракова. Побачення їм не дозволили. Пішли до адвоката. По кількох днях зайвих старань на побачення, стоячи під тюрмою, Надя побачила свого Івася. Його з іншими арештованими кудись вели закованих. Надя кинулася до Калиневича, та її відштовхнув поліцист кольбою.

Під тюрмою зібрався великий гурт людей. Прийшли родини, приятелі з передачами і квітами. Біля Наді впала квітка з букета, яким кинула жінка в сторо-

ну арештованих. Надя підняла її і кинула Івасеві. Він не міг її підняти.

— Не плач, Надю! Я скоро вернуся. Польща розвалиться! — гукнув Калиневич Наді, яка ішла недалеко нього.

— Мовчи, гайдамако! — погрозив поліцист.

— Я на тебе чекатиму, Івасю! — крикнула Надя і захиталася. Була б упала, коли б не Оксана, яка піддержала її.

Арештованих попровалили на двірець. Поїздом повезли їх до концентраційного табору, горезвісної Берези Каргузької.

Кінець I-го тому.

